Міністерство освіти і науки України

Чернівецький національний університет

імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відноси

Кафедра історії України

ПОДІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1648 – 1657 РР.

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконав:
студент 6 курсу, групи 601
Спеціальності 032 Історія та археологія
Палійчук Тадей-Іван Васильович
Керівник: д.і.н. проф. Ботушанський В.М.

Рецензент:______________________________
____
(кафедра ________________________________
____
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича)

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри_________проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП

Актуальність теми: Одним із найбільш важливих етапів української історії були події, які відомі під назвою національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648 - 1657 рр. Не викликає здивування те, що і до сьогоднішнього дня дослідження цієї теми займають вагоме місце в вітчизняній історичній науці. Проте всебічного вивчення і аналізу потребують питання перебігу подій Хмельниччини на сучасних західноукраїнських землях.

Актуальність роботи полягає у дослідженні подій Хмельниччини в західноукраїнських землях в 1648 - 1657 рр. Через розкриття антипольських виступів та реалізації політики Б. Хмельницького стосовно досліджуваних земель. Це допоможе краще зрозуміти становище населення на досліджуваних територіях, настрої та політичні орієнтири. Актуальність теми посилюється у зв’язку з подіями у сучасній Україні, яка з 2014 р. перебуває у стані військового конфлікту, спричиненого, зокрема, і різним тлумаченням подій Хмельниччини і його наслідків для України.

Об’єкт дослідження: Об’єктом дослідження виступає національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, також відома в історіографії під назвою Хмельниччини.

Предмет дослідження: Предметом дослідження стали військові дії на території сучасних західноукраїнських земель в період Хмельниччини.

Хронологічні рамки дослідження узгоджуються з періодизацією національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Нижня межа - початок 1648 р., коли розпочалися перші антипольські виступи на території Галицької землі, верхня межа - серпень 1657 р. тобто смертю Б. Хмельницького і закінченням Хмельниччини. Проте ми залишаємо за собою право порушувати хронологічні межі при розгляді передумов,

причин і наслідків військових дій на території сучасних західноукраїнських земель.

Територіальні межі охоплюють землі Руського, Белзського, Волинського та Брацлавського воєводства, які у досліджуваний період входили до складу Речі Посполитої.

Метою роботи є дослідження та висвітлення особливостей перебігу подій Хмельниччини на західноукраїнських землях впродовж 1648 - 1657 рр.

Досягнення даної мети магістерської роботи передбачає вирішення таких **завдань**:

- Простежити передумови та причини розгортання антипольських виступів на території сучасних західноукраїнських земель у кін. 40-х рр. XVII ст.;
- Визначити вплив повстання Б. Хмельницького на розгортання збройної боротьби в Західноукраїнських землях;
- Простежити хід подій Хмельниччини на території Руського, Белзського та Волинського воєводств в 1648 – 1657 рр.;
- Проаналізувати дипломатичну діяльність Гетьманщини стосовно Західноукраїнських земель;

Історіографія дослідження. При розгляді історіографії питання виникнення і розвитку Хмельниччини в західноукраїнських землях в 1648 – 1657 рр. а також при аналізі причин і чинників, які сприяли зародженню виникненню на цій території антипольських настроїв, та еволюції поглядів і політики Богдана Хмельницького стосовно цих земель слід враховувати наступні моменти. По-перше, найдавніші джерела та праці істориків були польського походження, що залишило помітний слід на їхній упередженості стосовно досліджуваних подій. По-друге, Перші наукові дослідження даної проблематики почалися лише в другій половині XIX ст., а найбільшу кількість праць з історії Хмельниччини почали видавати лише в радянський період і вони були відчутно заідеологізовані, відповідно до

радянської парадигми класової боротьби. Проте не можна заперечувати чи відкидати наукову цінність дослідження Хмельниччини в західноукраїнських землях в радянський період, оскільки вся сучасна вітчизняна історіографія з даного питання базується на досягненнях попередників. Літературу , використану під час дослідження даної теми магістерської роботи доцільно поділити на 3 групи: праці кінця XIX – поч. XX ст., праці написані в радянський період історії України, праці написані починаючи з 1991 р. і до сьогоднішнього дня. Окремою історіографічною категорією виступають праці зарубіжних дослідників.

В кін. XIX – на початку XX ст. інтерес до вивчення подій Хмельниччини виник серед представників краківської історичної школи, зокрема в праці М. Бобжинського «Історія Польщі в контурі» була спроба охарактеризувати Хмельниччину не як бунт, а як повноцінну революцію. Польські історики велику увагу приділяти безпосередньо постаті Б. Хмельницького як наприклад Я. Качмарик «Гетьман Богдан Хмельницький» чи Ф. Равіта-Гавронський «Богдан Хмельницький» в яких оцінка гетьмана та його діяльності коливалася від різко негативної до доволі поміркованої. Важливими також є праці польських істориків А. Чоловського та В. Лозінського, які досліджували діяльність Б. Хмельницького саме на території сучасної Західної України.

Серед українських українських істориків даного періоду найбільш цінними є праці С. Томашівського, зокрема його робота «Перший похід Хмельницького в Галичину» в якому він детально описав події 1648 – 1649 рр. на території Руського воєводства. Ще одним українським істориком, який досліджував Хмельниччину в даному регіоні є В. Будзіновський, який видав працю «Хмельниччина в Галичині», в якій описав процес зародження, розвитку і апогею антипольських виступів в Галицькій землі. Великий внесок в розвиток дослідження даного питання внесли М. Костомаров, який досліджував особистість Б. Хмельницького та його роль в подіях 1648 – 1657 рр., М. Грушевський з його 10-томником «Історія

України-Руси», І. Крип'якевич та його роботи по дослідженню постаті Б. Хмельницького та козаччини.

Починаючи з **1917 р.** та після утвердження радянської влади на території України дослідження Хмельниччини починають набувати ідеологізованого характеру. Оскільки в СРСР домінувало марксистське трактування історії, події Хмельниччини почали трактувати виключно як бунт народних мас проти феодального гніту а Переяславську раду зображали як возз'єднання українського і російського народу в єдину державу. Проте саме в цей час з'являються перші ґрунтовні роботи по дослідженню перебігу повстання Хмельницього на Західній Україні. Зокрема, найбільш детальний опис даних подій подає В. Грабовецький в працях « Західноукраїнські землі в період національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр.» та « Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.». Питанню передумов та причин спалаху повстань на Західній Україні присвятив своє дослідження Ю.Гроссман «Західноукраїнські землі перед визвольною війною 1648 – 1654 рр.». Радянський дослідник Я. Кісь в статті «Участь міст західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу» висвітлив перебіг подій Хмельниччини в Західній Україні. В радянський період почали виникати і перші художні твори, присвячені досліджуваним подіям. Так постать одного з сподвижників Б. Хмельницького – семена Височана та його діяльність була описана в книзі Т. Микитина «Полковник Семен Височан. Історична повість». Безпосередню діяльність Б. Хмельницького в період існування Віленсько-Раднотської коаліції описали радянські історикині Т. Ніколаєва в роботі «Завершальний етап походу козацьких військ під керівництвом Антона Ждановича в Польщу в 1657 р.» та Т. Яковлева в монографії «Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни». Важливий внесок в дослідження зробили і історики, які досліджували історію Росії в даний період, зокрема Б. Флоря «Русское государство и его западные соседи (1655 – 1661 гг.)» та В. Пічета

«Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии».

Варто відзначити також роботи українських істориків в еміграції, серед яких важливе місце займає робота М. Кордуби «Хмельниччина в Белзчині і Холмщині» в якій автор детально описав подій національно-визвольної війни в окремих регіонах.

Період незалежності позначився якісно новим етапом в дослідженні подій національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. Найбільше значення в перші роки незалежності для дослідження даної теми мали роботи В. Смолія та В. Степанкова «Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності», «Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана)», «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», «Українська національна революція XVII ст.» та ін. Важливими були також праці українського історика В. Горобця, який в своїх статтях досліджував проблеми українсько-російських відносин в добу Хмельничиини, зовнішню політику Війська Запорозького стосовно західноукраїнських земель, дипломатичну боротьбу Б. Хмельницького в тих геополітичних умовах, які склалися. Ще одним істориком, який досліджував питання дипломатичних відносин Гетьманщини з сусідніми державами та військові кампанії Б, Хмельницького на західноукраїнських був В. Газін.

Велику кількість праць по військовим походам козаків в Західну Україну, Раднотського курсу Б. Хмельницького та його боротьби за західноукраїнських земель залишив А. Гурбик.

Важливий внесок в дослідження проблеми зробили такі українські історики як І. Стороженко, Б. Сушинський, Я. Федорук, Т. Чухліб, В. Кривошея, Я. Дашкевич, В. Борисенко та ін.

Джерельну базу наукового дослідження можна умовно поділити на три основні групи:

Першу групу джерел складають збірники документів з історії національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. Серед них необхідно виокремити фундаментальне дослідження історичної секції Наукового товариства імені Т. Шевченка «Жерела до історії України-Руси» виданих у Львові впродовж 1895 – 1924 рр. Головну роль в їх публікації відіграв історик С. Томашівський, і саме 5 і 6 Томи даної роботи стосуються подій національно-визвольної війни і представляють дуже цінний інтерес для нас. Адже там зібрано величезний масив документів, пов'язаних з подіями Хмельниччини. Це і універсали Б. Хмельницького, офіційні листи до посольств, інша ділова переписка керівників повстання та сусідніх держав. Довгий час «Жерела…» були єдиною фундаментальною збіркою документів по історії України загалом, і історії Хмельниччини відповідно.

Ще однією фундаментальною роботою, виданою вже у радянський час можна назвати «Історію України в документах і матеріалах. Том 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії». Вона вийшла друком в 1941 р. і тут були вміщені раніше не опубліковані документи з державного архіву феодально-кріпосничої епохи (м. Москва), Київського архіву давніх актів та Відділу рукописів Бібліотеки АН УРСР. Вийшли вони завдяки упоряднику М. Петровському.

У 1961 р. було видано «Документи Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр.» завдяки упоряднику І. Крип'якевичу, який в двох томах вмістив усі наявні на той час листи, універсали та накази Богдана Хмельницького за 1648 - 1657 рр. з архівів та бібліотек УРСР, Москви, Ленінграда, Польщі, Угорщини, Швеції, Німеччини, Австрії.

1965 р. завдяки колективу упорядників А. Барабою, І. Бутичу, А. Катренку та ін. вийшов збірник під назвою «Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654». В збірник були включені документи, виявлені вченими ПНР в державних архівах Польщі і передані до України в часи святкування 300-річчя «возз'єднання із Росією»

Важливим також є збірник «Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657 рр. Збірник за документами та актовими книгами» Це архівне видання послуговується всім дослідникам теми й періоду Національно-визвольної війни в Україні 1648-1657 рр. під проводом Б. Хмельницького для поглибленого їх вивчення. Базується на документах з актових книг - унікального джерела з історії України, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Величезний масив використаних документів (понад 4,7 тис.) стосується тієї частини України, що в результаті національно-визвольних змагань не увійшла до Козацької держави, але залишилася у складі Речі Посполитої, тобто безпосередньо стосується теми нашого дослідження акти висвітлюють ці змагання не з точки зору ініціаторів, але протилежного їм табору. Видання складається з трьох частин.

Одним із ключових сучасних упорядників джерел по історії Хмельниччини є Юрій Мицик. Він опублікував фундаментальну 4-томну збірку документів під назвою «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» Даний збірник включає в себе публікацію цілої серії різноманітних джерел з історії національно-визвольної війни 1648-1657 рр., насамперед архівних, виявлених в польських архівосховищах. Джерела проливають світло на тогочасні військово-політичні події і подані на мові оригіналу з перекладом українською.

Другу групу джерел становить мемуарна епістолярна література. Це – листи, спогади і мемуари очевидців і учасників подій Хмельниччини. Ці джерела вирізняються багатим емпіричним матеріалом і водночас суб’єктивністю в трактуванні подій. Серед них можна виділити збірники листів Б. Хмельницького, які упорядкував Я. Федорук у збірнику «Універсали та листи Б. Хмельницького», «Дванадцять листів Б. Хмельницького до магістрату Львову… в 1655 р.»

Третя група джерел – це літописи, які описували події Хмельниччини в західноукраїнських землях. До таких літописів можна віднести літописи Самійла Величка, Григорія Граб'янки, Галицько-Руський літопис з 1600 по 1700 рр. та ін.

Сукупність вказаних джерел та літератури дає змогу комплексно розкрити особливості перебігу Хмельниччини на західноукраїнських землях.

Структура роботи. Дане магістерське дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. ВИЗВОЛЬНА ЗБРОЙНА БОРОТЬБА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1648 – 1949 РР.

1.1. Передумови і причини антипольських заворушень на території Руського, Белзького та Волинського воєводств у кінці 40-х рр. XVII ст.

У першій половині XVII ст. на території Європейського континенту відбувались активні військові дії. Перш за все, врни були пов'язані ыз розгортанням на європейському театрі військових дій Тридцятирічної війни 1618 – 1648 рр. У Тридцятирічну війну, рокрім інших країн, також була втягнута і Річ Посполита. Тогочасна територія Речі Посполитої охоплювала також і сучасні західноукраїнські землі. Ця територія у 1648 р. стала місцем найбільш активних заворушень за участі як селян, так і міщан Руського воєводства. Населення, яке було незадоволене умовами життя, піднялося на повстання проти польського панування та приєдналося до загальноукраїнського національно-визвольного руху, очолюваного Богданом Хмельницьким.

Як відомо, ще 4 серпня 1392 р. король Владислав ІІ Ягайло та великий князь Вітовт в маєтку Острів підписали Острівську угоду. Згідно з цією угодою, про що князь Вітовт та його дружина Анна видали королю Владиславу та його дружині Ядвізі грамоту, територія Галичини переходила під владу Королівства Польського. Ця подія ознаменувала закінчення литовсько-руського конфлікту, який тривав впродовж 1389-1392 р.р. та війни за галицько-волинську спадщину. Також угода відкривала дорогу до поступової полонізації цих земель.

А вже 1 липня 1569 р. між Королівством Польським та Великим князівством Литовським було підписано Люблінську унію, яка створювала єдину федеративну державу – Річ Посполиту. Об'єднання в одній державі Речі Посполитій таких значних територій поставило Річ Посполиту в один ряд з могутніми державами тогочасної Європи. За цією угодою до Польщі

відходили українські землі Підляського, Київського, Подільського, Брацлавського воєводств, в тому числі і західноукраїнські землі (Белзького, Волинського, Руського воєводств), а до Литви відійшли Берестейське і Пінське воєводства.

На основі цих угод на території Галичини було утворене Руське воєводство (з центром у Львові), яке складалося з п'яти земель (Галицької, Львівської, Перемиської, Сяноцької та Холмської). Починаючи з XV ст. територія Галичини стала об'єктом активної експансії зі сторони польської шляхти. Польській шляхті, опираючись на королівські привілеї та місцевий панівний клас, феодальну аристократію, до середини XVI ст. вдалося захопити усі села та міста краю. Протягом XV-XVI ст. невеликій групі магнатів Руського воєводства (55 родів) поступово, крок за кроком, вдалося захопити 1500 сіл та міст, тобто більш ніж половину усіх населених пунктів [57, с. 194].

Однією з найважливіших подій в історії українського народу в цей надзвичайно активний з військової точки зору час, була національно-визвольна війна 1648 – 1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, відома також під назвою «Хмельниччина». На західноукраїнських землях народ перебував під гнітом польської шляхти. До населення західноукраїнських земель в складі Речі Посполитої доходили чутки про події на Правобережній Україні, і саме тому середина XVII ст. стала часом розквіту народного руху на західноукраїнських землях. Населення цих земель, під впливом звісток про події, а саме головне - про успіхи повстання Б. Хмельницького на Правобережжі та його просування на захід, почали активно повставати проти польських поміщиків в селах та польської адміністрації у містах.

І вже починаючи з середини XVI ст. на цих території спалахували поодинокі виступи та бунти. Ці виступи і бунти розпочинались у зв'язку з релігійними утисками, також в зв'язку з посиленням гноблення селянства та збільшенням панщини, повним усуненням руського населення від участі

в управлінні містом, перешкоджанні їхній дрібній професійній діяльності (ремісництво), коли перевага надавалась польським ремісникам. Проте потрібно відмітити, що більшість з цих бунтів і виступів носили стихійний характер і виражалися, в основному, написанням скарг та втечами. Звичайно, скарги ніхто не розглядав та не приймав заходів до усунення несправедливості. А втікачів відловлювали і повертали назад ТА карали за втечу.

Провідною галуззю господарства залишалося на цей час сільське господарство. Одночасно, практично всі права на володіння землею головним чином належала великим і середнім феодалам, церкві та державі.

Протягом XV – XVI ст. великими темпами зростало також фільваркове господарство, яке росло якраз за рахунок насильницького відбору земель за борги та подальшого приєднання селянських наділів до феодальних володінь.

Свавілля та нічим не обмежена влада феодалів призвела до невдоволень серед населення. Селяни та міщани Руського воєводства вдавалися поки що тільки до пасивних форм боротьби: при цьому писали велику кількість скарг на польських шляхтичів, а також відмовлялася виконувати свої повинності та навіть нерідко наважувалися на втечі.

Практика втеч була доволі поширена в польських володіннях. Найчастіше селяни Галичини втікали на Поділля, Наддніпрянську Україну та Карпати. Пояснюється це тим, що на цих територіях, як повідомлялося з уст в уста, становище селян було дещо кращим, ніж в Руському воєводстві. До того ж, особливо в Наддніпрянській Україні, нерідко спалахували антифеодальні збройні виступи козаків. Це давало змогу галичанам, які осідали на цих землях, приєднатися до козацьких поодиноких виступів та вступити в ряди козацьких повстанців, а також переймати у козаків військовий досвід. Таким чином, вони, набуваючи військового досвіду у козаків у веденні збройної боротьби, побудові війська, облогах замків та ін., ставали досвідченими вояками.

Як відомо в 1594 — 1596 р.р. відбувалось козацьке повстання в Речі Посполитій під проводом Северина Наливайка та Григора Лободи. Повстання, крім соціальних питань, було зумовлено вимогою визнання козацьких порядків та закріплення козацьких підрозділів у складі коронного війська Речі Посполитої. Так от, під час цього повстання, в повстанських загонах була значна частина галицьких селян-втікачів. Доказом цього, для прикладу, є скарги шляхти Руського воєводства. Представники шляхти Руського воєводства в 1597 р. вимагали негайного повернення втікачів з інших українських воєводств, зокрема Київського, Брацлавського та Волинського воєводств. Інколи такі і подібні невдоволення руського населення призводили і до збройних виступів проти польської адміністрації безпосередньо в самому Руському воєводстві. Зокрема, відомими були повстання у Галичі 1561 р., Коломиї у 1613 р., в Снятині у 40-х р.р. XVII ст.

Крім збільшення феодального тиску, селяни та міщани Руського воєводства страждали і від постійних релігійних утисків. Важливою подією в цьому аспекті, в релігійному житті, стала, наприклад, Берестейська унія 1596 р., яка фактично підпорядкувала православну церкву Папі Римському та католицьким ієрархам під видом об’єднання. За умовами унії діяльність православної церкви була заборонена, всі православні церкви та монастирі закривалися або були передані під владу Римо-католиків та уніатів. Це ще більше посилило невдоволення галицького православного населення, яке тепер зазнавало ще більших переслідувань з боку католицьких феодалів та Римської церкви. Отже, уся верхівка церковної ієрархії в Руському воєводстві була повністю полонізована, а нижчі церковні клірики призначалися лише з дозволу польських архієреїв. А так як церква як структура, в той період виражала культурну ідентифікацію руського населення, і до того часу була провідником всього народу, в цих умовах після Берестейської унії була

повністю дезорганізована і тепер вимушено виконувала роль ополячення та пригнічення місцевого населення. [136, с. 5]

Не кращою була ситуація і в галицьких містах. Переважна більшість міст Руського воєводства вже давно користувалася Магдебурзьким правом, тобто мала свою власну систему самоврядування, обирала магістрат та інших чиновників. Фактично, в питанні управління містом повинно було бути залучене усе доросле міське населення, проте на практиці владу в галицьких містах мало виключно багате католицьке, переважно польське, населення. Русинське населення міст, яке складало прошарок незаможного ремісництва та купецтва, поступово втратило будь-які привілеї та було повністю відсторонено від управління міськими справами. Католицька верхівка всіляко переслідувала та утискала в правах руське населення, забороняла їм проводити свої релігійні ритуали. Поступово русинам Галицького воєводства було заборонено селитися в центральній частині міста, українці були змушені оселятися за міськими мурами. При цьому на їхніх плечах лежала сплата податків, виконання важких фізичних робіт на користь міста та держави. Отже, руське населення відсторонювалось католицькими польськими шляхтичами і від участі в міському самоуправлінні, а також віддалялось територіально від центральної частини міст. Єдиними привілеями для руського населення залишались важка робота і сплата податків, що були на користь польської шляхти і католицького духівництва.

Ситуація на території Белзського воєводства, яка увійшла до складу Речі Посполитої в 1462 р., була такою ж, і не відрізнялася кардинально від ситуації в Руському воєводстві. Перша половина XVII ст. пройшла під знаменням боротьби між православним населенням та уніатами, а також утисканням в правах і свободах православного населення. [127, с.138-139].

Населення Волиського воєводства, аналогічно із народом в Руському і Белзському воєводствах, потерпало від засилля польської шляхти та безправного становища там українських селян [27, с. 170-171].

Якщо говорити про форми опору серед руського населення, то антифеодальні виступи міщан також зводилися, в основному, до пасивних форм боротьби: насамперед в написанні скарг, відмові виконувати повинності на користь польської влади та католицького духівництва [58, С. 29-31]. Фактично міське населення було позбавлено будь-яких привілеїв чи пріоритетів і за своїм політичним становищем залишалося безправним, а та частина українського міського населення, яка мала певні привілеї – дрібна шляхта, поступово полонізувалася і не змогла стати тим прошарком суспільства, який зміг би очолити антипольські виступи в цьому регіоні. Для цього в дрібної шляхти не було ні бажання, ні зацікавленості.

Крім цього серед політично безправного українського міщанства також не було загальної єдності. Адже польською шляхтою і місцевими дрібними панами вони були поставлені в такі умови, що на покращення своїх умов життя вже не вірили. А отже, вони також не могли стати єдиним, потужним і уніфікованим суспільно-політичним елементом і боротися за здобуття своїх прав і привілеїв.

Селянство в Галичині перебувало у ще більш безправному положенні, ніж міщани. У результаті реформ на території Речі Посполитої у XVI – XVII ст. селяни опинилися в цілковито повному підпорядкуванні своїм феодалам. Зі збільшенням фільваркового господарства росли також і селянські повинності та кількість днів панщини, яка на середину XVII ст. становила 3 дні в тиждень [136, с. 6]. І одночасно зі збільшенням повинності зменшувались достатки селян. Усі ці та ще ряд інших обставин були причиною тотального зубожіння сільського населення і мали всі шанси перерости в потужне антипольське та антифеодальне повстання. Але на території сучасних західноукраїнських земель не існувало такого протестного елементу, не було таких рішучих, активних лідерів, які

існували, наприклад, на території Наддніпрянської України – Запорозького козацтва. Запорізькі козаки були вправними і рішучими вояками. Козацтво на території українських земель виникло в XV ст. У цей час розпочалися активні набіги татар з Кримського півострова. 1479 р. Кримська династія Гіреїв прийняла протекторат Османської імперії. З цього часу, відчуваючи потужну підтримку Осьманської імперії, кримські татари почали активні грабіжницькі напади на територію України. Найчастіше це були території Київщини, Чернігівщини Полісся, Волині та Поділля. Одночасно з цим впродовж XV ст. відбувається процес активної колонізації незаселенних степів Дикого поля. Запорізька Січ найбільше приваблювала незаможних селян та міщан Наддніпрянщини, зокрема ремісниче та землеробське населення, яке після вступу до козацького стану отримувало певні пільги на заняття ремеслом. Поступово цей процес переріс у феномен козацтва [90, с. 154-156]. Козацтво на середину XVII ст. стало потужним символом опозиції до діючої влади та непокори феодальним порядкам. У людей козацтво асоціювалося зі свободою, саме в цьому прошарку суспільства населення бачило надію і певний порятунок від сваволі польських шляхтичів. Люди все частіше втікали на територію Дикого поля, вступали в ряди козацького війська, і вели збройну боротьбу за свої права та привілеї. Тому козацькому стану і вдалося розв'язати визвольну боротьбу населення проти шляхетського панування, фактично, очоливши його.

Щодо Галицької землі, то аналогів, навіть наближених до козацького стану, тут не існувало. За роки польського панування тут не склалося нового протестного прошарку суспільства, який би мав достатньо ресурсів і активних людей для ведення активних повстанських дій. Саме цим і пояснюється недостатня ініціативність, неорганізованість та пасивність визвольної боротьби місцевого населення Галичини, Белзчини та Волині проти феодальних порядків та сваволі поміщиків. Жителям цих територій були потрібні потужні зовнішні фактори, які б стали поштовхом для вибуху антифеодальних виступів в самій Галицькій землі.

Але середина XVII ст. стала тим часом, коли спалахнули одразу декілька подій, які за сутністю були антифеодальними рухами. В результаті після закінчення Тридцятилітньої війни 1618 – 1648 р.р. на території Західної Європи спалахують одразу декілька революцій. Так, англійська буржуазна революція XVII ст., яка ліквідувала абсолютистську владу короля та знаменувала перехід до капіталістичних відносин і встановлення республіканської форми правління. Наступною подією стало Сагадорське повстання в Каталонії проти іспанського абсолютизму. Також наслідком ввйни було здійснення Неаполітанського повстання під проводом Мазаньєлло, а також Французька Фронда, яка також була антиурядовим виступом населення і переросла в громадянську війну. Також в цей час відбулись селянські повстання у Австрії та Швейцарії, Московській державі.

На Сході ситуація була аналогічна. У першій половині XVII ст. на території Наддніпрянської України один за одним спалахують козацькі збройні виступи, які носили антипоміщицький характер. Нереєстрове козацтво, щоб захистити свої вольності та привілеї, знаходило підтримку серед місцевого населення та надихало їх на боротьбу за свої права. Найпотужніші спільні козацько-селянські повстання, в яких брало участь українське населення Надднпіпрянщини припадають на 20-30-ті рр. XVII ст.

Гетьман реєстрового козацтва Марко Жмайло у 1625 р. очолив антиурядове повстання, в якому взяло участь 20-тисячне українське військо. Після перемоги над 35-тисячним військом Речі Посполитої неподалік Куруківського озера через складні обставини, козаки були змушені піти на перемир'я з коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським. В результаті, в листопаді 1625 р. поміркованою частиною козацької старшини, М. Жмайло був скинутий з гетьманства. Новим гетьманом обрали Михайла Дорошенка, який уклав з командуванням Речі Посполитої Куруківський договір 1625 р. В результаті

Куруківської угоди, яку було укладено 6 листопада, і згідно з якою реєстр збільшився до 6 тис. осіб.

У 1630 р. відбулося ще одне повстання під проводом кошового отамана війська Запорозького нереєстрового Тараса Федоровича (Трясила), що стало першим повстанням, яке мало чітко сформульовану програму, де в одній вимозі поєднувалися інтереси козацтва та інших прошарків суспільства. Зокрема, козаки на прохання православного ієрарха митрополита Йова Борецького стали на захист православної віри.

Вперше очільники повстання спробували мобілізувати не лише населення Південної Київщини, а й інших українських земель. Один з ватажків повстання, якого захопили польські війська заявив: «Тарас, гетьман козацький, написав до всієї України, і всієї іншої Русі, щоб усі, хто грецької віри, йшли до Війська й боролися проти ляхів». Таким чином, до 10-тисячного війська повсталих приєдналося щонайменше 20 тис. селян і міщан. Серед них були і представники Галицької землі, які також в якнайбільшій мірі потерпали від сваволі польських поміщиків і тому вони вливалися до загальноруського табору для спільної боротьби з поміщиками і католицьким духовенством.

Найбільш масовими і потужними антипольськими виступами Наддніпрянській Україні були повстання в 1637 р. проводом гетьман Низового Війська Запорозького Павла Бута та в 1638 р. під проводом гетьмана нереєстрового козацтва Якова Остряниці та козацького гетьмана Дмитра Гуні.

Керівники обох повстань приділяли велику увагу для того, щоб залучити до виступів також і селян та міщан, а не лише козаків. Найпопулярнішим способом агітації населення до збройної боротьби було розсилання універсалів. У них лунали гучні антипольські і антикатолицькі гасла, заклики до об’єднання всього руського населення, захисту православної віри і тому подібне [125 с. 58-60]. В цих універсалах

зверталася увага на найнасущніші проблеми кожної селянина, міщанина, козака, те що було зрозуміло і потрібно кожному без винятку.

У 1638 р. універсали дійшли також і до Покуття, Волині та Галичини.

Але наслідки повстання були дуже трагічними для українського населення. Ватажки цих повстань загинули: П. Бута обманом помилування після добровільної здачі було страчено в Варшаві в лютому 1638 р., Яків Остряниця був убитий чугуївськими козаками під час заворушення; після поразки під Жовнином; подальша доля Д. Гуні невідома.

В 1638 році було видано «Ординацію Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої», в результаті чого впродовж 1638 – 1648 рр. на українських землях не спалахувало потужних антифеодальних повстань.

Очевидно, що населення Галицької землі не стояло осторонь цих подій. Велика кількість селян вдавалися до втеч на територію Наддніпрянщини. Там вони приєднувалися до козаків і також брали участь у збройних виступах козаків, були у таборах повстанських загонів. Звістки про боротьбу з магнатами доходили і до Галичини, що ще більше підбурювало населення до повстань на території Галицької, Белзської та Волинської земель.

Не зупинило їх і прийняття «Ординації Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої». За свідченнями вітчизняних істориків навіть протягом 1638 – 1648 рр. збройна боротьба українського населення не припинялася [57, с. 56-59]. Антифеодальна боротьба селян розгорталася також і на західноукраїнських землях [62, с. 22-35]. Ряд істориків, спираючись на документи описали безперервні виступи селян у Галичині в першій половині XVII ст., що остаточно спростувало теорію «золотого спокою» [59, с. 47].

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького та звістки про перші успіхи козацького табору надихали все населення

сучасних західноукраїнських земель на ведення збройної боротьби з польськими феодалами. Чутки про перемоги під Корсунем та Пилявцями на початку 1648 р. та рух армії Б. Хмельницького на Захід вселяли страх в душах феодалів, які вдавалися до втеч, та одночасно стимулювало місцеве населення до організації визвольних загонів, які мали на меті руйнування старих феодальних порядків [75, с. 78]. Таким чином, впродовж XVI – першої половини XVII ст. в Галичині формувалися антифеодальні настрої, які були пов'язані з тотальною полонізацією цих земель та наміром звільнитися від полонізації. А 1648 рік став переломним для Галицьких земель, саме в цей час тут вибухнули цілий ряд потужних локальних повстань проти польського шляхетського панування.

Отже, кінець 40-х рр. XVII ст. стали часом зародження поодиноких антипольських виступів на території західноукраїнських Руського, Белзського та Волинського воєводств. Серед основних передумов, які спричинили сильне невдоволення серед місцевого населення та привели до цих виступів, можна назвати збільшення феодальних повинностей для селян та політичну безправність місцевого населення, яке не мало жодних привілеїв чи можливостей брати участь в політичному житті.

Ще однією важливою причиною невдоволень стали релігійні утиски місцевого православного населення. Після укладання Берестейської церковної унії 1596 р. всі православні церкви та їх майно перейшло в уніатську церкву, а сама православна церква була заборонена. Окрім цього, навіть у містах, які мали статус самоврядових, руське населення залишалося безправним, не мало змоги брати участь в управлінні містом. Всі ці та ряд інших причин спричинили бунтівні настрої серед місцевого руського населення та призвело до вибуху повстань у 1648 р.

1.2 Походи Б. Хмельницького і збройні виступи місцевого населення на теренах Західної України в 1648 – 1649 рр.

XVII ст. для українських земель стала часом різкого загострення різноманітних соціальних, релігійних, національних та інших суперечностей, які в період другої половини 40-х рр. XVII ст. досягли свого найбільш пікового становища.

Це стало причиною розгортання національно-визвольної війни, яку очолив видатний козацький полководець Б. Хмельницький. У цьому повстанні, окрім козацького прошарку населення, взяли участь широкі верстви міського та сільського населення. Саме селянство було найбільш масовим соціальним станом українського населення. Воно, як найбільш жорстоко експлуатоване та політично безправне, стало основною рушійною силою у збройній боротьбі з польськими шляхтичами. Сам гетьман, під час перемовин з шляхетськими послами, наголошував, що він від народу *«не відступить, бо це наша права рука»* [59. С. 50]. Весною 1648 р. Б. Хмельницький одержав ряд ключових перемог під Жовтими Водами 5-6 травня, та під Корсунем 16 травня, завдавши нищівного удару регулярним військам Речі Посполитої. Для всіх сучасних українських земель ці перемоги мали величезне значення, адже вони сприяли активізації протестних настроїв та вибуху повстань у містах та селах на території сучасних західноукраїнських землель, Поділля, Волині та ін. З листів та реляцій польських військових командирів, у яких вони описують катастрофічне та програшне положення польської армії, помітно, що Б. Хмельницький завдав нищівного удару по шляхетському пануванню на цих землях [5. С. 3-4]. Після перемог над військами Речі Посполитої, Б. Хмельницький розпочав активну агітацію, з метою підняття Всеукраїнського повстання проти Речі Посполитої. Козацькі агітатори розповсюджували новини про останні перемоги козацьких загонів та зачитували універсали Б. Хмельницького, в яких він закликав до збройних

виступів. Для прикладу, одного з таких агітаторів, Ярему Кончевського, спіймали поблизу м. Надвірної. На суді він зізнався, що його було надіслано козаками з метою підбурювати місцеве населення [5. С. 6]. 4 жовтня у Львові було спіймано жінку, приятельку Максима Кривоноса, яка повинна була агітувати в цьому регіоні. Цікавим є той факт, що аналогічні козацькі агітатори були і серед місцевого міського населення, яких відправляли містяни до військ Б. Хмельницького з проханнями про збройну допомогу у боротьбі з польськими феодалами. Агітація приносила свої плоди. Б. Хмельницький упевнено просувався на сучасні західноукраїнські землі, а його похід супроводжували локальні селянські бунти, які дезорганізовували польське військо, їхню систему оборони і тим самим грали на руку самому Б Хмельницькому.

Шляхетський уряд Речі Посполитої намагався різними спообами завадити просуванню військ Б. Хмельницького на Захід, на територію Руського воєводства. Однак в битві під Пилявцями, яка відбулася 21–23 вересня, Б. Хмельницький повністю зруйнував плани поляків на стримування цього повстаня, звільнивши Поділля та Волинь і тим самим створивши сприятливі умови для визволення решти західноукраїнських земель [6. С. 90].

Одночасно з цим, місцеве сільське населення Галицької землі, яке прагнуло до об’єднання зі Східними українськими землями, вбачало в козаках та Б. Хмельницькому своїх рятівників, на якихможна було опертися в боротьбі за визволення від феодальної залежності та релігійних утисків. Ідея спільної боротьби галичан і козаків особливо чітко проявилася в 1648 р. Населення Галичини, Белзчини і Волині з нетерпінням очікували наступу козацьких військ [58 С. 55]. Спійманий козацький розвідник, який займався агітацією в Галичині, на допиті признався, що такі міста як Броди, Тернопіль та інші міста галицького Поділля *«…чекають козаків, виводять з ладу міські шляхетські гарнізони, збирають озброєння для козаків, насипають піску до гармат»*

[82 С. 102]. Відомо, що населення міста Жовкви звернулося з листом до Б. Хмельницького, в якому запрошували його війська до свого міста [6. С. 105].

Всі ці, і ряд інших подій спростовують хибну думку про те, що в Галицькій землі до Пилявецької битви не було жодного народного руху. Широке антипольське народне повстання тут розпочалося уже в травні 1648 р., і поступово розвивалося та трансформувалося у визвольне. 26 травня один з місцевих урядовців у листі до коронного канцлера писав: *«В тих воєводствах невелика надія, бо там теперішня війна знищить, але з нашими сусідами подолянами, і з нашим Руським воєводством бог знає, що буде діятися, бо тут що хлоп – то козак»*. Шляхта намагалася йти на різні заходи, щоб послабити народний рух в Галичині; так на одному із сеймиків 27 червня 1648 р. було прийнято рішення, за яким підтверджувалися часткові привілеї і релігійні права української, як правило дрібної, шляхти Руського воєводства [59, С. 59]. Цією ухвалою поляки хотіли піти на дрібні поступки і тим самим відволікти народ, особливо дрібних шляхтичів, від участі у заворушеннях та схилити їх на свою сторону. Руська дрібна шляхта чудово розуміла, що однією з причин симпатії галичан до Б. Хмельницького може бути саме його протекторат ортодоксальної грецької православної віри.

Проте їм не вдалося зупинити народний гнів. Селянський рух за липень та серпень набрав всіх рис народного повстання, тому галицька шляхта перейшла вимушена була перерйти до активних дій, почалися нашвидкуруч укріплюватися військами та зброєю фортеці, укріплювалися гарнізонами міста Галицької землі, зокрема Теребовлю, Коломию, Снятин, Пнів, Підгірці, Львів, Язловець та ін. Впродовж серпня 1648 р. шляхта Руського воєводства почала організовувати окремі військові загони для оборони земель, також почалося розсилання універсалів, з закликами захисту свого становища, розуміючи посилення народного руху за рахунок впливу подій в Наддніпрянщині і Поділлі.

Восени 1648 р. повстання в Галичині охопило практично всі села й міста та створило нестерпне становище для полськьої шляхти. Незаможне населення галицьких міст і містечок, у тому числі і Львова, прихильно ставилося до наближення військ Б. Хмельницького. На початку вересня 1648 р. найбільшим вогнищем антипольського повстання була Теребовлянщина. Шляхтичі через страх просування козаків на Захід, почала звозити своє майно до Теребовлянського замку (див. додаток А). Так само Римо-католицьке духовенство звозило сюди церковні багатства. Теребовля була переважно руським містом, проте там був костел і міщани змушені були платити податок католицькому ксьондзу [137, С. 11-25]. Міське населення Теребовлі ставилося до цього спокійно, в той час як навколишні селища збунтувалися проти полської шляхти. 5 вересня 1648 р. вони перейшли на сторону козацьких військ та зорганізувалися в 4 так звані «*купи*» на зразок козацькхй сотень. Сотниками було обрано Федора Бориславського, Івана Рудого, Яцька Великого та Кірияна Швеця. У кожній купі було приблизно по 500 людей, тобто загальна кількість теребовлянських повстанців була орієнтовно 2000 чол. Є також дані про те, що над всіма сотнями був лідер, на кшталт козацького отамана. Організувавши свої військa, повстaлі кинулися винищувати польське католицьке населення міста, конфісковували майно церков та поміщиків, руйнували їхні житла та костели. Теребовлянське руське населення покозачувалося, а польська шляхта визнавала, що повсталі в Теребовлі: «*перемінилися зі спокійних про око людей на козаків*» [58, С. 81]. Бунтівникам вдалося захопити навіть Теребовлянський замок. Після повного знищення місцевої шляхти повстанці рушили до сіл Підгайці та Коровнинці.

Ще одним осередком руху був Янів. Повстання тут проходило одночасно з Теребовлянським. У ньому взяли участь селяни сіл Косівки, Ласковець, Довгого, Гриціївки, Підгайчик, Деренеївки. Ще одним центром, де спалахнуло потужне повстання було місто Будзанів. У

Будзанові теж був замок, куди з'їхалась частина польської шляхти зі своїм майном. Зберігалося там також і церковне майно. Зорганізована в с. Будзанові *«купа»* з'єдналася з бунтівниками з Янова та приступили до штурму замку. Польські війська, які знаходилися всередині були готові до оборони, проте серед шляхтичів був руський дрібний шляхтич Гаврило Семигиновський. Він пообіцяв шляхтичам, що у разі того, якщо вони здадуться, їм буде забезпечена безпека. Проте бунтівники після оволодіння замком повбивали більшість тих, хто там знаходився, а решту продали татарам. Добича бунтівників була величезною – близько 30 тис. злотих. Міщани разом з бунтівниками розграбували і знищили місцевий костел та околичні володіння феодалів [30, С. 8-11].

Міщани с. Товстого та с. Сатанова згуртувалися і пограбували двори поміщиків і спалили усі будинки, а стави понищили. Жителі м Струсова та селяни Варваринців, Різдвян та Дарахова чинили досить потужні набіги навіть в інші села та райони. Так їм вдалося напасти на села Соснові і Соколові. Туди вони були запрошені, ймовірно, тутешніми селянами. Їм вдалося пограбувати покинутий замок в Соколові, понищити і спалити будинки поміщиків та наробити шкоди на 6 тис. злотих. Далі вони рушили до Соснова, де по аналогічному сценарію наробили шкоди на 14 тис. Злотих [137, С. 33].

На північ від Теребовлі найбільшими осередками селянських бунтів були Товстолуги та Киправської Слобідки. Того ж 5 жовтня зорганізовані селяни побили панських слуг та відібрали їхню худобу. Тут було 95 волів, 45 корів, 33 теляти, 300 овець. Одночасно з цим місцеві жителі Косівки зловили втікачів, шляхтичів побили, одного вбили. Відомо також, що жителі Чорткова захопили маєтки шляхти, і разом з селянами навколишніх сіл рушили на Бучач, де пограбували маєтки феодалів. Селяни ж Тлустого, Лисовець, і Головчинець розграбували Червоногородський замок. Відомо, що серед даних селян була чітко

організована система війська. Один із селян, Дюк, виступав під титулом полковника, інший, з Лисовець, зветься осавулом [30, С. 14].

Отже, наведені вище дані є яскравим свідченням того, що всі бунтівні загони селян знаходилися під значним впливом козацьких військ Б. Хмельницького, і організовували свої *«купи»* на зразок козацької структури війська. Це був чудовий приклад перебирання досвіду місцевим населенням у наступаючих та прихильним їм козацьких загонів. Під впливом визвольної війни під проводом Б. Хмельницького по всій сучасній Західній Україні спалахнули масові збройні виступи селян і міщан. Починаючи з перших днів вересня до боротьби приєднувалися не лише окремі селища чи міста а цілі ключі і повіти. Вогнища народного гніву розрослися по всьому Руському воєводству. За трьохсотлітнє панування на західноукраїнських землях, польська шляхта ще не зазнавала таких ударів з боку місцевого населення [58 С. 79].

Повстання на Покутті під проводом Семена Височана. Повстання 1648 р. знайшла своє відлуння на території Прикарпаття, де вони набули найбільшого розмаху в двох центрах – Покутті і Калущині. Саме в гірських районах Прикарпаття галицькі опришки впродовж XVI – першої половини XVII ст. боролися проти свавілля польської шляхти. Прагнучи звільнитися від жорстокого соціального та релігійного гніту, прикарпатські селяни в 1648 р., з прибуттям козацьких військ в західноукраїнські землі, піднялися на відкриту збройну боротьбу. Ще влітку 1648 р. в Галичині виникали невеликі загони селян та містян, які звалися *«купами»*. Певний час ці загони чинили поодинокі напади на житла феодалів, руйнували костели, грабували майно. На більш організовану боротьбу цим купам не вистачало ні досвіду, ні зброї, ні людини, яка б змогла об’єднати не скоординовані між собою купи в єдину систему, для того щоб вони змогли протистояти підрозділам війська Речі Посполитої [134, С. 315]. І на початку осені 1648 р. на Покутті з’явився

Семен Височан (див додаток Б), навколо постаті якого розгорнувся увесь визвольний рух на Прикарпатті.

Біографія С. Височана і до сьогодні є не до кінця вивченою. Існує декілька версій його походження. За однією із них С. Височан прибув з Наддніпрянщини разом із козацькими загонами Б. Хмельницького, у якого він був полковником з метою підняття повстання у Коломийському повіті [137, С. 39]. За іншою версією він був місцевого походження, сином галицького повстанця Гната Височана родом із с. Вікторів [59, С. 57]. Окрім цього немає єдиної думки про соціальний статус сім’ї Височанів, існують теорії про її шляхетське та козацькЕ походження [91, С. 85]. Проте джерела вказують на те, що Гнат був родом із Наддністрянського с. Вікторів, яке було у складі Галицького староства і походив з селянського середовища [58, С. 85].

Територія Прикарпаття була найбільш сприятливою для розгортання тут повстанського руху. Це було добре відомо і Б. Хмельницькому, який відправляв сюди своїх емісарів. Проте про безпосередні зв’язки Б. Хмельницького та С. Височана даних немає [94, С. 153-154]. Проте під час руху військ Б. Хмельницького на Захід, С. Височан виступає на чолі великого загону повстанців. До С. Височана прихильно ставилася дрібна українська шляхта, яка теж приєдналася до його загонів, зокрема, Матвій Книгиницький, Богдан Грабовецький, Андрій Грабовецький, Дмитро Татомир, Григорій Угерницький та ін. Всі вони прибули в табір С. Височана зі своїми загонами збунтованих селян для ведення спільної боротьби. Військо Височана формувалося за полково-сотенним козацьким принципом. Дрібні шляхтичі, які мали свої війська ставали полковниками, сотниками, дехто з них входив безпосередньо в штаб С. Височана. Зокрема Лесь Березовський, дрібний руський шляхтич, став ад’ютантом С. Височана. Важлива роль відводилася сільським священникам, які мали великий вплив на маси людей, їх також залучали до агітації, боротьби та назначали на

старшинські посади. Основне ядро армії складали селяни, значно менший відсоток був у міщан. Військо мало свою артилерію, прапори. С. Височан розпочав справжню війну з галицькою шляхтою [58, С. 89]. Головним центром боротьби стало м. Отинія [5, С. 182]. Розташоване в центрі основних вогнищ селянського руху Галичини, які були звільнені від польських шляхтичів, воно відігравало важливу стратегічну роль. Отинія була центром для дислокації військ і одночасно безпечним від нападу польських загонів.

Армія С. Височана налічувала 15 тис. чол., і він, маючи таку велику силу, почав вести війну методом руйнування та по грабунку шляхетських дворів і замків. Восени 1648 р. повстанцями були захоплено замки у Заболотові та Городенці. Наступним форпостом поляків, які здобули бунтівники, був Печеніжин. Тут знаходився гарнізон Потоцького, який обороняв замок. Здобувши перемогу у запеклому бою, повстанці повністю зруйнували замок Потоцького у Печеніжині [134, С. 322].

Найважливішим здобутком армії С. Височана було захоплення замку у м. Пнів (див. додаток В), який був міцним опорним пунктом польських феодалів. На середину XVII ст. це був найкращий оборонний замок на Русі [161, С. 33]. Штурм Пніва був важливим і принциповим завданням тому, що за прикладом Теребовлі, в замку переховувалися усі найвизначніші польські шляхтичі краю. Вони втікали сюди зі своїми слугами та всіма багатствами, які могли забрати, тримали церковні коштовності. Тому повстанці самі підбурювали С. Височана до штурму фортеці. Якщо до цього загонам С. Височана вдавалося захоплювати усі міста та замки, до яких вони приступали, то Пнівський замок залишався непорушним. Окремі загони повстанців не могли взяти його штурмом. Тоді *«армія Височана»* приступила до облоги, яка тривала декілька тижнів. Допомога, яка прямувала до осаджених шляхтичів, побачивши загони повстанців відступила. Проте замок все одно не здавався. Незважаючи на потужний опір, замок таки було захоплено за допомогою

козаків [5, С. 155]. Окрім Пніва, козаки допомогли С. Височану та його бунтівникам здобути Єзупіль. А козацький полк чисельністю 1 тис. чол., який супроводжував посольство Івана Виговського до Угорщини теж допомагали прикарпатським селянам у боротьбі зі шляхтою.

Після захоплення Пнівського замку С. Височан розподілив 15-тисячне військо на окремі загони та відправив їх у довколишні райони. Це мало важливе стратегічне значення, адже меншими загонами набагато простіше маневрувати, пересуватися і легше прогодувати. Загін Яреми Поповича, полковника війська С. Височана, знаходився в Товмачі, в Обертині військом керував священик Григір, в Заболотові – Іван Кравець, виходець з Заболотова, якого обрали полковником, та підполковник Михайло Коваль. В інших містах знаходилися дещо менші загони.

Загалом управління і організація війська була аналогічна організації Запорозького війська в Наддніпрянщині після ліквідації шляхетської влади. Таку організацію С. Височан перейняв у козаків, які, очевидно, допомагали йому у повстаннях. Кожен з менших загонів діяв автономно, проте всі вони підпорядковувалися центру на чолі з С. Височаном. Як приклад, можна навести той факт, що захопленого шляхтича Корчинського повстанці з Товмача привезли в Отинію, в центральний штаб повстанців [58, С. 65]. На кінець 1648 р. С. Височан фактично контролював більшу частину Галицької землі (в основному Коломийський повіт). Лише найбільші міста Галич, Коломия та Солотвин, де і концентрувалися найбільша кількість польського населення та військ, не вдалося взяти під свій контроль. Народний рух у цей час набув свого пікового розвитку. Якщо за даними джерел у заворушеннях на Галичині всього взяло участь приблизно 30 тис. чол. То 15 тис. з них були частиною війська С. Височана. Це була справжня армія. Сучасники навіть дали йому титул *«малий Хмельницький землі Галицької»* [134, С. 301]. Проте С. Височан занадто поспішив із розпорошенням військ, тим самим віддавши більшість боєздатних полків стихійному

повстанню. Цим одразу скористалися польські війська, які, формуючи ополчення, почали громити дезорганізовані поодинокі загони С. Височана. Проте не тільки це стало причиною поразки повстання в Прикарпатті. Основною причиною стали дії Б. Хмельницького, на якого так розраховував С. Височан [134, С. 325].

Б. Хмельницький відправив послів на вибори короля, а пізніше підписав мирний договір з поляками, тим самим звівши нанівець колишні здобутки повстанців.З відходом військ Б. Хмельницького в східному напрямку на Поділля та Наддніпрянщину, повстанський рух на території Прикарпаття почав згасати. Одразу по відступу Б. Хмельницького, поляки почали формувати посполите ополчення та розгортати рух по придушенню бунтівників та розправи над його керівниками. Армія С. Височана фактично розпалася, багато з повстанців розійшлися по домівках та припинили будь-які збройні виступи. Так розпалася могутня армія Семена Височана. Сам козацький ватажок після поразки руху відправився на Лівобережну Україну, дістав титул полковника Лисянського [91, С. 211]. в уряді Павла Тетері. Та брав участь у повстаннях 1664-65 рр. в Гетьманщині. Як загинув провідник галицьких повстанців точно невідомо, але існує версія, що він вдався до самогубства в 1666 р., коли дізнався, що його можуть відправити на допит до Москви. [134, С. 330].

Отже, повстання на Прикарпатті впродовж літа – осені 1648 р. набуло небаченого розмаху. Міщани і селяни, втомлені від феодальних порядків натхненні боротьбою козаків підняли цілий ряд потужних повстань в Покутському регіоні. Найбільшу повстанську армію вдалося організувати галицькому повстанцю С. Височану, який управляв 15-тисячним загоном бунтівників. Проте з відступом військ Б. Хмельницького збройна боротьба на Покутті почала затухати і польському ополченню вдалося його остаточно приборкати до кінця 1648 р.

Повстання в Калуському та Долинському староствах. Велику роль у визвольних бунтах селян і міщан західноукраїнських земель відіграло повстання на Калущині. Воно було другим за розмірами та кількістю учасників виступом після Покутського повстання під проводом С. Височана. Повстання відображено в тогочасних документах, через що стало відомим і достатньо добре висвітленим у науковій літературі. Територія Калущини пролягала вздовж правого берегу р. Дністер від Сулятич на півночі до Карпатського пограниччя на півдні. Ще протягом XVI першої половини XVII ст. тут сконцентрувалася велика кількість селян-утікачів з інших регіонів Галицької землі. Вони освоювали ці землі і поступово осіли на них. На середину XVI ст. Калуське староство налічувало 1 місто та 14 королівських сіл. Поступово Калуська шляхта посилювала феодальних гніт, збільшувала кількість відробітків, встановлювала непосильні податки, обтяжувала селян грошовими і фізичними повинностями. Деякі дослідники, ідеалізуючи господарство в Калуському старостві, ігнорують факти тотального збільшення феодально-кріпосницького гніту і відкидають об’єктивні причини для зубожіння населення [161, С. 3-4]. Бажання польських поміщиків збагатитися за рахунок збільшення селянських повинностей призвела до зубожіння населення. Значна частина селян Долинського і Калуського староств вдалася до ведення антипольської боротьби [58, С. 101-102]. Перш за все, вони наважувалися на пасивні форми боротьби: написання скарг, відмова виконувати повинності на користь поміщика чи держави, псування реманенту та ін. Починаючи з 1648 р., під впливом козацького повстання під проводом Б. Хмельницького селяни і містяни Калуша піднялися на збройний бунт.

Повстання на Калущині тривало впродовж вересня – грудня 1648 р. і охопило всю територію Калуського та Долинського староств. У повстанні взяли участь всі стани руського населення краю, починаючи від селян і міщан, і закінчуючи дрібною шляхтою. Особливістю даного

повстання було те, що керівну роль у ньому відігравало нижче православне духовенство у лиці священиків та міщанство. Центром народного руху було м. Калуш, проте найактивнішими учасниками повстання були жителі сіл Грабівки, Довгого, Ясеня, Угринова, Пійла, Каменя, Кадовбна, Берлоги, Підмихайля, Добровлян, Вістової. Поступово до руху долучилися і жителі інших сіл Долинського староства.

Лідером повстання, який, на кшталт С. Височана на Покутті, який зміг об’єднати порізнені загони селян в єдине військо, був грабівський православний священик Іван (див. додаток Д). Джерела згадують Івана як «попа з Грабівки», під проводом якого селяни брали участь у повстаннях проти католицької шляхти [6, С. 304]. В одній зі шляхетських грамот його звуть «піп Грабівський», очевидно, від назви села, з якого він походив. З тих же шляхетських скарг знаходимо свідчення, що саме він був керівником повстання. Один з панів у своєму листі назвав його «першим визначним і найбільшим провідником повсталих», а в іншому місці про його йдеться як про «першого серед всіх повсталих автора і рушителя».

Про час і місце народження Івана Грабівського невідомо нічого. Свідчення про нього з’являються лише з початком повстання, до якого примкнуло 20 сіл. Іван з Грабівки організував повстанський штаб, до якого входили: Гнат Лисий, Тимко Мельник, Іван Лавер, Василь Кравець, Петро Качкодан, Гриць Волкинович, якого нещодавно обрали бургомістром Калуша, Іван Овсяник, Лесь Орищак, Матвій та Федір Швеці, Петро Козак та ін. Керівництво повстанням належало раді з 12-ти осіб, серед яких головним радником і помічником І. Грабівського був осавул Іван Бережницький. Керівники повстання, які звалися принципалами, опиралися на сільських ватажків, які, в основному, були представниками духовенства. Це пояснюється їхньою кращою освіченістю в тогочасній політичній ситуації і вмінням змобілізувати сільське населення на боротьбу. Соціальна база повстанських загонів на 85% складалася з селян, 15% армії складалася з міщан Калуша та Долини.

10% від загальної кількості бунтівників складало духовенство[58, С. 102-104].

Івану Грабівському вдалося створити боєздатну армію чисельністю 3- 4 тис. осіб [6, С. 104]. У період найбільш активного розквіту руху в жовтні 1648 р. його війська налічували близько 5 тис. осіб. «Армія Грабівського» була добре озброєна. Окрім ручної зброї (рушниць, ножів, вилів, косів, рогатинок) на озброєні у них знаходилися гармати, гаківниці та кобилки. Також загони, як і в випадку з Покуттям, мали свої власні прапори.

Першим же збройним виступом повстанці, за допомогою місцевого священика з церкви св. Миколая, захопили м. Калуш і зробили його своїм опорним пунктом. Звідси здійснювалося командування, проводилися наради та підготовка до бунтів. Фактично, Калуш став столицею повстання, за що шляхтичі прозвали його «Столицею усіх, гультяїв, бунтівників і лотрів» [6, С. 184]. Зорганізувавши армію у Калуші, І. Грабівський рушив походами по навколишніх селах. Повстанці знищували шляхетські маєтки, руйнували господарства, грабували католицькі церкви. Першою жертвою бунтівників стало с. Рівне, де вони напали на маєток пані Косаковської. Наступним місцем було м. Рожнятів, у якому знаходився давній шляхетський замок. У Рожнятівському замку шляхта з усіх навколишніх сіл та міст знаходила свій порятунок. Сюди прибували польські поміщики разом зі своїми сім'ями, слугами та майном. Розуміючи, що захиститися не вдасться, шляхтичі вдалися до втечі, полишивши все майно в замку. Проте неподалік с. Велжина, вони були оточені і схоплені. Більшість поміщиків була вбита, частина продана татарам. Все покинуте у замку майно повстанці присвоїли собі. Повертаючись назад до Калуша, окремі групи повстанців грабували навколишні села, які не прилучилися до виступу. Так, у селян Креховичів було вилучено 66 коней і 86 голів худоби [30, С. 23-26].

Через 2 тижні після початку повстання вся Калущина була очищена від шляхти. Повстанці рушили в Долинське староство, де польське керівництво негайно почало готуватися до захисту, укріпляли оборонні форпости, завдавали репресій щодо руського населення, яке вимушене було втікати в ліси і очікувати на прихід повстанських загонів. Окрім загонів, які наближалися до Долини, в середині міста теж була значна кількість українців, які вдавалися до заворушень. Крім повстанців, до стін Долини прибуло і козацьке військо Б. Хмельницького. 8 жовтня долинський православний священик разом із міським руським населенням вийшли зустрічати козацькі і повстанські загони. За допомогою козацьких військ, загони І. Грабівського захопили і знищили практично всі маєтки та замки в Калуському та Долинському староствах. Очевидно, що козаки із загонів Б. Хмельницького, які тут перебували, мали великий вплив на повстанців, які повністю їм підкорялися [58, С. 103-105].

Повстанці Калуша підтримували зв’язки з Покутськими бунтівниками, яких очолював С. Височан [6, С. 174; 6, С. 240]. Відомо, що під час штурму Студінського замку повстанці закликали на допомогу покутян, які в цей час тримали в облозі Пнівський замок. У штурмі с. Студнівки брало участь також селянство з Пійла, Довгого, Сиївки, Копанок, Берлогів, Новиці та ін. Після захоплення замку бунтівники рушили до Переганського замку, де викрали все сховане там майно, та вщент зруйнували саму фортецю. Також було пограбовано і спалено поміщицький двір у с. Котятичах.

Найбільшим виступом армії І. Грабівського був похід у с. Бережниця. Повстанці у складі селян з Грабівки, Лукви, Рипняків, Вістової, Старого Угринова, Підмихайля, Личків, Майдана, Загір’я, Копанок під командуванням священика Івана Малишковича з Верхнього Угринова рушили штурмом до Бережниці. Тамтешні селяни теж приєдналися до спільної боротьби проти поляків. Бунтівники захопили

замок, присвоїли собі всі багатства та зброю, яка там знаходилася. Це була важлива перемога повстанських загонів, оскільки в замку знаходилася велика кількість зброї, пороху, куль та амуніції [30, С. 27-28]. Остання потужна акція повстанців на чолі з Іваном Грабівським відбулося у с. Збора, де повстанці вщент розгромили помістя феодала та пограбували його.

З відходом козацьких військ Б. Хмельницького з території Галичини, повстанський рух на Калущині почав затухати. Польські феодали-втікачі почали повертатися до своїх маєтків, проте селяни вже не збиралися їм коритися. Впродовж 1649 р. польські загони ополчення вдалися до жорстоких репресій. На початку 1649 р. було звільнено Калуш. До повстанців застосовувалися найжорстокіші міри покарання.

Повстання на Калущині носило чітко виражений соціальний, релігійний, політичний та національний характер. Бунтівники нападали на феодалів, руйнували їхні маєтки, викрадали багатства, чинили самосуд, вбивали. Те саме стосується і католицького духовенства, яке теж піддавалося репресіям, вбивствам, костели знищувалися, церковні скарби викрадалися.

Отже, на народні повстання, які впродовж 1648 р. вибухнули по всій території Руського воєводства, серйозний вплив мав рух козацьких військ на чолі з Б. Хмельницьким. Люди масово покозачувалися, створювали свої загони і війська по прикладу козацького устрою. Практично усі селянські виступи відбувалися впродовж другої половини 1648 р, тобто в період міжкоролів’я у самій Речі Посполитій, коли армія Б. Хмельницького увійшла в західноукраїнські землі. Принцип поділу галицьких загонів на полки, сотні та десятки був повністю скопійований у козацької армії. Керівні посади полковника, сотника, осавула, хорунжого, десятника та принципи їх виборності на «радах» теж були перейняті від козаків. 9 найбільших керівників антипольських повстань, які мали свої власні великі «купи», носили титул полковника, 11 – сотника. (див.

додаток Е). Головну роль у керівництві повстаннями відігравали руські міщани, селяни, священики та українська дрібна шляхта.

1.3 Придушення антипольських заворушень на території Галичини і Белзчини урядовими військами у кінці 40-х рр. XVII ст.

З відходом козацьких загонів Б. Хмельницького із території Галичини, тут розгорнувся процес приборкання місцевих бунтів. Розпочався період терору по відношенню до населення, яке взяло участь у антипольських виступах. Масові розправи над селянами та міщанами мали місце, фактично, у кожному населеному пункті Руського воєводства, людей піддавали тортурам, катували, страчували, повішували, садили на палю, відрубували голови.

Перші каральні загони польського ополчення діяли на цих територіях, ще до початку загальнонародного збройного у руху весною 1648 р., під час битв Б. Хмельницького поблизу Жовтих Вод та Корсуня. Це були дії спрямовані на придушення перших локальних і поодиноких виступів, які почали виникати в цей час.

Проте справжній каральний рух польських військ у Галичині розпочався лише в кінці 1648 – на початку 1649 рр. Це розпочалося саме після відходу на Наддніпрянщину козацьких загонів Хмельницького, коли польські війська вже змогли зайнятися місцевим населенням, не відволікаючись на козацьке військо.

12 грудня 1648 р. Ян Казимир надіслав на західноукраїнські землі шляхетські війська під керівництвом Миколи Остророга. Король через своїх підопічних наказав селянам припинити будь-який антифеодальних рух на цій території. [58, С. 145]. Королівська армія отримала серйозне завдання виявляти і суворо карати всіх бунтівників і зрадників.

25 грудня 1648 р. Микола Остророг в універсалі звернувся до галичан, де доповів, що король доручив йому заспокоїти Галицький край і запобігти в подальшому виникненню тут бунтів.

З кожним днем на території Руського воєводства концентрувалося дедалі більше посполитих військ. Поступово військові

загони польської армії почали проникати в різні райони Галичини. Найбільша кількість вояків була відправлена на територію Покуття. На Покутті після відходу військ Б. Хмельницького все ще не вщухала і далі продовжувалася збройна боротьба під керівництвом Крокоса, Яреми Поповича та ін. Восени 1648 р. місто Товмач (тепер Тлумач Івано-Франківської області) стало справжнім опорним пунктом повстанців проти польської шляхти під проводом Я. Поповича. Бунтівники спробували чинити опір та затримати шляхетські війська на переправі через р. Дністер. Повстанцям вдалося частково затримати польську армію, проте ненадовго [11, С. 144-145].

Сили були надто нерівні і бунтівники були змушені відступити. Польська шляхетська армія увійшла в Прикарпаття. І так як повстанці завзято відбивалися від польських жовнірів, і показуючи полякам свою самопожертву, відбиваючи чисельні напади польського війська, то і наслідки для повстанців були жахливі, так як місто було зруйновано вщент, а кількість населення суттєво зменшилось. А після поразки повстанців і руйнації майна, місто відбудовувалось понад століття.

Впродовж січня 1649 р. територія Покуття була заповнена польськими військами, які здобуваючи міста і села, чинили там страшні розправи з місцевим населенням. На Коломийщині і Заболотівщині діяли загони Станіслава Новосельського, які не шкодували нікого, убивали жінок і дітей, чинили страшні розправи над винними і невинними жителями міст і сіл Покуття.

Окрім безпосередньо вбивств непокірних селян, шляхетські війська вдавалися до грабежу селянських господарств, збіжжя, продуктів харчування, одягу та ін., а також і їхнього житла.

У самому Заболотові було пограбовано церкву, та забрано звідти усі цінні речі.

У сусідніх Олешкові, Задубрівцях, Туликові та Жарківцях було пограбовано 94 господарства. Забрано практично все.

На приборкання території Калущини, на якій теж відбувалося потужне повстання, були кинуті загони брацлавського старости Цетнера. Загони під проводом Цетнера мали на меті знищити Калуш як основний центр повстання. Польській шляхті вдалося захопити Калуш і взяти в полон керівників повстання на чолі з І. Грабівським. Понад 200 повстанців з Калуша та навколишній сіл було страчено [161, С. 398-400].

В Калуші людей убивали цілими сім'ями, не шкодували навіть дітей. У сусідніх селах, Камені та Барлозі, окрім вбивст та катування, шляхта вдавалася до грабіжницької діяльності. Тут було вбито понад 50 селян, спалено 20 маєтків, конфісковано близько тисячі голів худоби. Найжорстокіше шляхта розправилася із основними керівниками повстання – І. Грабівським та його найближчим оточенням. Самого Грабівського було посаджено на палю, 13 керівників повстання четвертовано або розстріляно [58, С. 147-150].

Щоб ще більше убезпечити себе від подальших заворушень, польська шляхта організувала військо із 900 солдат (800 кінної кавалерії та 100 піхоти), яке повинно було стояти в Прикарпатті. Війська розміщувалися в Долготові, Семаківцях, Чернятині і Кокольниках. Керівництво цим гарнізоном було доручено Станіславу Потоцькому, великому магнату та подільському воєводі. У Галицькій землі ці війська здобули славу народних катів, і як тільки десь вибухало заворушення, вони миттєво його придушували [6, С. 205; С. 210].

Шляхетська армія розрослася по всьому Прикарпаттю, не даючи змоги місцевому населенню боротися за свою незалежність. А це, в свою чергу, змушувало найбільш активних учасників та керівників повстання тікати на Правобережжя. Так вчинили керівники Покутського повстання Семен Височан та Л. Березовець, які після невдалих спроб зупинити польську армію, приєдналися до козацьких загонів Б. Хмельницького. Сам Височан приєднався до загону Івана Богуна, що діяв на Брацлавщині,

був сотником у його полку, обороняв Вінницю в 1651 р., а також пізніше став полковником лисянським і канівським.

Галицька шляхта вдавалася до проведення судів над селянами, які були учасниками повстань. Основною судовою інстанцією були домініальні або двірські суди. Потерпілим і одночасно суддею виступав поміщик. Тому результат був очевидний.

Аналогічною була ситуація у містах. Абсолютна більшість вироків були обвинувальними. Розправи з кожним днем ставали дедалі жорстокішими.

Існували також королівські трибунали, де судилися 2 незалежних один від одного суб’єкти, наприклад, поміщик і селянин, який належав іншому пану. Щодо рішення таких судів то абсолютна більшість вироків була обвинувачувальними [161, С. 396-398].

Окрім шляхетських загонів, до самосуду над повстанцями вдавалися власники маєтностей. Так поміщик Лягодовський відрубав голову Краківецькому священику, присвоївши собі церковне майно.

Вироки виконувалися в 1650 р. в м. Галич, де, окрім самих повстанців, страчували їхніх дружин, дітей та членів родини. Завдяки таким репресивним заходам з боку шляхетської Польщі повстання в Галицькій землі вдалося повністю придушити, про що було відзвітовано на сеймику 10 вересня 1649 р

Одним із основних наслідків повстань 1648 р. в Галичині був тотальний спад економічного благополуччя краю. Проаналізувавши лише хід повстань, можна побачити до якого стану спустошення привели шляхетські маєтності: викрадення худоби, спалення дворів, вбивство поміщиків та присвоєння повстанцями і козаками їхнього майна. Увесь осінній урожай 1648 р. теж пропав, адже не вистачало робочої сили, щоби його зібрати. Те саме стосується панських млинів та ставків, які теж припинили свою роботу. Важливим руйнівним фактором була присутність на західноукраїнських землях кримськотатарських орд. Для

татар, у даних заворушеннях, важливим був виключно економічний чинник. Вони вдавалися до грабунку, беручи ясир, і тим самим, спустошуючи цілі села. Навіть ті селяни, яких оминули татарські орди чи великі повстанські вогнища, вдавалися до втечі на східні землі в пошуках кращої долі [136, С. 127-128].

Всі вищевказані чинники призвели до тотального занепаду господарства в Галичині, її обезлюднення та економічного спустошення. Про жахливу ситуацію в краї згадувалося на шляхетському сеймі в Судовій Вишні 15 грудня 1648 р. Там же було сказано, що місцеві жителі вчинили не меншу шкоду, ніж татарські і козацькі війська [6, С. 133-134; С. 198].

Проте попри великі руйнування, які залишили по собі повстання 1648 р., ще більші руйнування принесли з собою польські каральні загони. Під час своїх походів по Галичині, вони руйнували цілі села, спалювали їх, викрадали худобу, масово убивали людей.

Після короткочасної «свободи», коли повстанці на теренах краю, селяни не хотіли знову коритися панському уряду, виконувати старі повинності. В них ще тримався той дух свободи, хоч і не повної. Тому вони всіляко намагалися протидіяти реставрації шляхетського правління, вдавалися до втеч і т.д.

У 1648 р. селяни Герасимова подали скаргу на ротмістра Лукаша Врублевського, який присвоював собі все їхнє майно і спустошив ціле село. Аналогічно в селах Братківцях і Назавизові місцеві каральні загони забирали у селян все, що лише забажали, розбивали комори, а все, що викрали, продавали в Галичі. Одночасно з цим окремі шляхтичі організовували свої збройні каральні експедиції на своїх землях, вдавалися до самосуду та вбивств, спалювали селянські будинки, руйнували їхнє господарство, ґвалтували дітей та дружин [58, С. 151-153].

В результаті карних експедицій польської армії Галичина була повністю розорена, а селянство обідніле. Якщо на початок національно-

визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в 13 селах Червоної Русі налічувалося 3373 селянських господарства, то в середині 1649 р. їх залишилося 1591. Зі 100% господарств уцілілими залишилося 47%. Населення втікало, села спустошувалися.

До війни в 162 селах було 1373 осілих ланів. Після війни їх залишилося 278. На 100 ланів 80 були опустілими. Поміщицьке сільське господарство знищувалося як результат недостатку робочої сили і скорочення експорту до країн Західної Європи [108, С. 83-84].

У багатьох селах зникли селянські ремісники – шевці, бондарі, ковалі, ткачі та ін. Перестали діяти млини як наслідок нестачі зерна.

І дійсно, на Галицькій землі настало спустошення як економічне, господарське, так і людське, що стало результатом поразки виступів і повстань місцевого населення, Виступи були недостатньо організовані і матеріально забезпечені. Але все одно ці виступи мали велике значення для наступних поколінь як позитивний приклад боротьби за покращення умов їхнього життя.

Польська шляхта оцінювала події, які відбулися в Галичині в 1648 році як «тиранські», називали цей період «кривавим роком» [58, С. 156-157] і т.д. Тотальне зубожіння населення впродовж декількох століть, що якраз і було наслідком діянь польської шляхти, і активізацію населення на боротьбу за соціальні, релігійні та національні права польські пани вважали розбійницькими бунтами.

Зате каральні експедиції польських військ, які почали діяти на території Руського воєводства в кінці 1648 – початку 1649 рр. польські пани вважали «утихомиренням повстань» та відновленням справедливості.

Величезні економічні і демографічні втрати, які понесло галицьке населення, було наслідком збройних виступів селянства в середині 1648 р. за свої права. Антипольські повстання 1648 р. залишили великий слід у свідомості руського населення та польського керівництва.

І навіть шляхетська реакція, яка завдала нищівного удару повстанням народних мас, не змогла повністю їх знищити. Впродовж 1649 – 1650-х рр. вибухали нові вогнища боротьби проти кріпосницько феодального устрою Речі Посполитої.

Отже, повстання під проводом Б. Хмельницького, також відоме під назвою національно-визвольної війни, булооднією із найвизначніших подій середини XVII ст. та справило великий вплив на населення Галицької землі, яке мобілізувалося на спільну збройну боротьбу проти політичної системи Речі Посполитої.

Одночасно з перемогами козацьких військ в Наддніпрянщині, в Галичині спалахували антипольські виступи, які влітку – на початку осені 1648 р., трансформувалися у потужні збройні повстання. Найбільші заколоти розгорнулися на території Покуття, Калущини, Галицького Поділля та Львівщини, де в цей час діяли козацькі армії Б. Хмельницького, які безпосередньо сприяли розросту західноукраїнських повстань.

З відходом армії Б. Хмельницького на схід, в Галичину вступили регулярні війська польської армії, які нещадно придушували вогнища повстань та знищували усіх, незалежно від причетності до них. До середини 1649 р. полякам вдалося повністю ліквідувати повстанські вогнища та приступити до покарання керівників і учасників бунтів. Антипольські заколоти в Галицькій землі мали колосальні наслідки для економіки краю. В результаті повстань Галичина була спустошена, обезлюднень, з карти зникали цілі села, занепадали господарства та промисли. Проте цими виступами галичани показали, що вони не згодні з тим ладом, який на цих землях насадило польське шляхетне правління, і що вони готові зі зброєю в руках відстоювати свої права. Повстання 1648 р. мали значний вплив на подальшу боротьбу за ліквідацію домінування шляхетських порядків на цих землях, які періодично спалахували продовж усієї др. пол. XVII ст.

Таким чином можна зробити висновок, що впродовж XV – першої половини XVII ст. на території західноукраїнських земель відбувалися процеси посилення релігійних утисків, збільшення панщини, посилення феодального гніту, обтяження селян податками та повинностями на користь поміщиків чи держави. У зв'язку з чим на цих землях збільшувалися невдоволення населення, яке виражалося у пасивних формах боротьби. Селяни відмовлялися виконувати повинності, псували реманент, вдавалися до втеч. Причиною того, що в Галичині не вибухало збройних повстань аналогічних Наддніпрянській Україні було те, що тут не існувало повноцінно сформованого воєнізованого та опозиційного до влади стану, яким було козацтво. Тому активна збройна боротьба проти польського панування в Галицькій землі розпочинається лише в 1648 р. Під впливом звісток про боротьбу козаків під проводом Б. Хмельницького та його рух у західному напрямку, на території західноукраїнських земель виникають одразу декілька потужних вогнищ повстання. Селяни об'єднуються у «купи» - загони, які за своїм організаційним устроєм нагадували козацькі ватаги. Управління цими загонами здійснюється за козацьким прикладом, виникають повстанські полковники, сотники, осавули і т.д. За допомогою козаків ці армії нападали на поміщицькі двори, грабували їх, спалювали, убивали панів, руйнували костели, захоплювали замки та ін. Наприкінці осені 1648 р. вся Галичина була охоплена вогнищами повстань, шляхетське правління було повністю ліквідовано. Проте з відступом військ Б. Хмельницького почав затухати рух бунтівників. Польська адміністрація швидко мобілізувала свої війська для придушення повстань та відновила контроль над Галичиною. Антипольські повстання та їхнє придушення польськими каральними експедиціями мали руйнівне для економіки краю значення. Регіон був спустошений, урожай втрачено, робочої сили не вистачало, оскільки велика кількість людей втекла в Наддніпрянську Україну, ремесла та промисли занепали. Проте, повстання показало, що народ не

згоден сліпо коритися польській шляхетській владі, яка нещадно експлуатувала людей заради особистої вигоди і готовий підніматися на боротьбу проти феодального гніту. Хоча повстання 1648 р. вдалося придушити, проте крамольні настрої ліквідувати було неможливо, навпаки, вони посилювалися ще більше і в подальшому переростали у ще більші повстання впродовж XVII ст. На основі вище зазначених даних, можна зробити висновки, що впродовж XVI – першої половини XVII ст. у Галицькій землі формувалися антифеодальні настрої, які були пов’язані з політикою полонізації та збільшенням феодально-кріпосницького гніту по відношенню до місцевого руського населення, а відсутність збройного та опозиційно налаштованого стану, такого як козацтво в Наддніпрянщині, який би зміг очолити збройну боротьбу, гальмував перехід від пасивних форм ведення боротьби до активних. Розгортання національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, просування його військ на Захід та агітація, яку він проводив на західноукраїнських землях стали каталізатором для розгортання повноцінного збройного антипольського руху в Галичині. Збройні виступи місцевого населення Галичини мало чітко виражений соціальний, релігійний та національний характери. Козацька армія Б. Хмельницького мала великий вплив на місцеві повстанські загони, які формувалися за прикладом козацького устрою. Козацькі війська допомагали повстанцям у їхній боротьбі, нерідко беручи на себе керівництво військовими операціями в Галичині. Причинами поразки антипольських повстань в Галицькій землі, в результаті яких на цих землях було ліквідовано феодально-кріпосницький устрій, були: відступ армій Б. Хмельницького в Наддніпрянщину та його перемовини із польським керівництвом, поступове затухання бунтівних настроїв серед повстанців, вступ каральних загонів польської армії для його остаточної ліквідації.

РОЗДІЛ ІІ. ВПЛИВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 1650 – 1653 РР.

2.1. Місце Буковинського краю в контексті походу Б. Хмельницького в Молдавію у 1650 р.

Починаючи з 1648 р. Хмельниччина набрала таких масштабів, що вплинула на становище не лише Речі Посполитої, а й навколишніх держав та ситуацію в Центрально-Східній Європі загалом. Після підписання Зборівської угоди 1649 р. стало зрозуміло, що ця угода не задовольняє жодну зі сторін конфлікту. Військам Б. Хмельницького не вдалося повністю звільнитися з-під шляхетського гніту польських феодалів, а шляхта не змогла повністю придушити повстання місцевого руського населення. Зважаючи на це, обидві сторони готувалися до продовження військових дій в майбутньому, тим більше, що польський король не мав в планах виконувати умови підписаного договору [114, С. 167-169]. Одією з умов договору було негайне повернення польських феодалів на свої землі, тобто відновлення ситуації, яка існувала в західноукраїнських землях на початку 1648 р.

Великий вплив на короля в даному питанні мав Папа Римський, який був категорично проти будь-яких поступок православній церкві та духівництву. Тому польська еліта в даному питанні розділилася на 2 табори: перші, на чолі з М. Потоцьким та Є. Вишневецьким виступали за негайне відновлення військових дій проти козаків, поки ті не встигли оговтатися, та їх повне знищення, а інше крило, на чолі з Є. Оссолінським, говорили про те, що потрібно дати трішки часу полській армії, щоб наростити війському могутність, оговтатися від попередніх сутичок та з новими силами в майбутньому почати війну проти повстанців. Аналогічна ситуація спостерігалася і в таборі козацьких військ, де також не було однозначної єдності [, С. 75] Сам Б. Хмелницкький вважав, що потрібно, що потрібно вести маневрену дипломатичну політику, заручитися

підтримкою Кримського ханства та Московського царя, наростити військову потугу і лише тоді відновлювати військові дії. Одним із противників такої тактики був Брацлавський воєвода Данило Нечай, який хотів негайного продовження військових дій із Річчю Посполитою [8, С. 125-126].

Про внутрішню опозицію Б. Хмельницького свідчить також той факт, що на початку 1650 р. на Запорожській Січі також розпочався антигетманський бунт проти Б. Хмельницького, та було обрано нового кошового отамана – Яцька Худолія, який був противником політики гетьмана. Але це повстання було доволі швидко придушене прихильниками Б. Хмельницького. [108 виправлено, С. 136]. Тим не менш, це був сигнал гетьману про необхідність початку активних бойових дій. Ще в кінці 1649 р. Б. Хмельницкьий відправляв посольство до Отоманської порти з проханням султану про військову допомогу у боротьбі з Річчю Посполитою взамін на припинення козаками морських походів в Північне причорномор’я. Одночасно з цим обговорювалися навіть питання про майбутній ймовірний перехід Б. Хмельницького під васалітет до Мехмеда IV [1, С. 197].

Кримський хан Іслам Гірей, який також хотів заручитися підтримкою Б. Хмельницкього в поході проти Московського царства, запропонував козацьким загонам спільний військовий похід на територію Московщини. Б. Хмельницький, який одночасно з Криським ханством, Османською імперією, вів перемовини щей з Московським царем, намагався будь-якими шляхами уникнути цього походу. Йому потрібно було зберегти як прихильніть православного царя Олексія Михайловича, так і свого південного сусіда – Кримського ханства. У таких умовах він запропонував Кримсько-татарському хану Ісламу Гірею альтернативний варіант кооперації, а саме спільний воєнний похід у Молдавію замість Московії, яка на той момент була вірним союзником Речі Посполитої, хоча і номінально вважалася васалом Оттоманської Порти. Молдавська земля

могла б стати чудовим союзником для Б. Хмельницького, адже господар Молдавської землі В. Лупул був одночасно ще й вассалом Оттоманської порти, а сама територія Молдавії географічно була хорошим плацдармом для атаки на Річ Посполиту. Це стратегічно дуже вигідна географічна позиція для того, щоб протистояти полякам у довготривалій війні.

Молдавія, яка на той момент була також вассалом Отоманської порти, звичайно не була самостійним гравцем на геополітичній мапі світу, але заручитися їхньою підтримкою було важливим стратегічним кроком як для Речі Посполитої, так і для козацьких військ на чолі з Б. Хмельницьким. Молдавія знаходилася на кордоні із Пощьщею і могла стати плацдармом для наступу чи оборони при ведені активних воєнних дій [27, С. 43]. Б. Хмельницький чудово розумів всю важливість якнайшвидшого встановлення мирних зносин із Молдавським господарем Василем Лупулом.

Молдавська еліта мала доволі потужні пропольські погляди і такий стан справ не подобався козацькому гетьману, який вирішив змінити цю ситуацію. У 1648 – 1649 рр. Війська Речі Посполитої отримували від Молдавії провізію та зброю, а місцеве населення навпаки приєднувалося до козацьких загонів або створювали самостійні військові купи. Наприклад, у козацькому війську під час облоги Львова у 1648 р. був окремий полк молдаван [9, С. 97]. яке очолив З. Хмельницький, який згідно з документами був двоюрідним братом Б. Хмельницького. У цьому полку воювало велика кількість жителів Північної Буковини. [33, с. 50]. 1650 р. під час збройної боротьби із польськими військами воювали молдавські загони С. Волошина. [103, с. 324], який був українцем за походженням із Північної Буковини.

Вдало зігравши на анти молдавських настроях кримського хана Іслама Гіреє та заручившись його військовою підтримкою, Б. Хмельницький спланував майбутній військовий похід у Молдавську землю з метою схилити на свою сторону молдавського господаря В. Лупула.

Вирішено було йти походом саме на Буковинську території, тобто північні області Молдавської землі, адже ці землі і були тим самим чудовим плацдармом для нападу в майбутньому на території Речі Посполитої [80, С. 129].

На початку серпня 1650 р. неподалік Умані розпочалися козацькі збори військ, згодом з Умані козацьке військо рушило до м. Ямполі, де почало збиратися спільне козацько-татарське військо, яке згодом і рушило походом у Молдавію. Козацькі війська налічували за різними підрахунками від 30 тис. до 70 тис. чол. [71, С. 71].

На кордоні Поділля та Буковини козацько-татарські війська, які налічували приблизно 40 тис. людей та велику кількість зброї і артилерії було готове до початку походу. Б. Хмелницький віддав наказ про перехід Дністра, залишивши лише незначну кількість військ в тилу на лівому березі Дністра. Решта військ переправилися через Дністер і опинилися в Молдавській землі. Після того, як війська перейшли Дністер,було прийнято рішення про поділ військ на декілька частин та їхній перерозподіл на декілька шляхів походу. Частину військ було вирішено відправити в сторону м. Сучави, а інша частина військ почала свій похід через р. Орхей і Лепешу та згодом відправилася рушили до р. Прут.

Війська Б. Хмельницького отаборилися біля р. Прут, очікуючи нападу військ поляків, які в цей час знаходилися поблизу кордону із Молдавською землею і були готові допомогти своїм союзникам та дати відсіч козацько-татарським військам.

Тим не менш, для В. Лупу цей похід став справжньою несподіванкою, адже кримський хан Іслам Гірей був його союзником і таким самим вассалом османського правителя як і безпосередньо сам молдавський господар, тому він звичайно не очікував нападу татар на його володіння. Він до останнього відмовлявся вірити в те, що татари спільно з козацькими військами нищать північні кордони його князівства і до останнього навідріз відкладав будь-які спроби підготовки до військових

дій проти татарських військ. Військова кампанія була надзвичайно вдалою для козацько-татарських загонів, військам Б. Хмельницького вдалося захопити та спустошити навіть столицю Молдавської землі м. Ясси.

Та частина військ, яка спочатку рушила походом в сторону м. Сучави розгромили практично усі повіти від м. Сорок до Торговища в Ясському повіті, частина цих загонів навіть змогла добратися в Хотинські землі, Дорох, Хирлеу та Чернівці, де також нещадно зруйнували все на своєму шляху. (Хроніка землі молд с.100). Місцеве руське населення Північної Буковини тим не менш з радістю зустріли козацько-татарські війська, та навітт організовували свої власні загони місцевого ополчення, допомагали козакам у боротьбі з місцевими волоськими феодалами. Зокрема спільними зусиллями козацько-татарськими військами та місцевого населення було вщент знищено маєтки М. Чаголи та С. Моргульця, який на той момент був старостою м. Чернівці, а їх самих та їхні сім’ї було вбито [104, С. 73]. Сили були нерівні, молдавські війська не були готові до ведення повноцінної оборони і навіть подекуди відмовлялися давати відсіч козакам і татарам.

Місцевий правитель Василь Лупул хотів якогомога швидше позбутися присутності козаків і татарів на території Молдавського князівства,і готовий був відкупитися будь-якими методами чи шляхами, тим більше, що В. Лупул не знав, яке конкретне ставлення до цієї військової кампанії було у оттоманського уряду і особисто султана Мехмеда IV. Насутпним кроком молдавського господаря В. Лупула стало рішення приступити до мирних перемовин з козацькими військами. В. Лупул відправив до козацького гетьмана Б. Хмельницького своє посольство із пропозиціями про підписання мирної угоди. Козацьку делегацію, очолювану Ф. Джеджалієм, під час візиту делегації молдавських дипломатів було одаровано доволі великою кількістю цінних подарунків. Проте козацький гетьман Б. Хмельницький, окрім винагород, вимагав також і політичних гарантій майбутнього молавсько-козацького

військогового союзу [77, С. 129]. В. Лупул був змушений підписати мирний договір із Військом Запорозьким, та одночасно з цим відмовитися від мирних стосунків із Річчю Посполитою, а також пообіцяти в майбутньому всіляко допомагати і підтримувати козацькі війська військовими шляхами а такоє провізією і найголовніше – це видати свою дочку Розанду за сина Б. Хмельницького – Тиміша Хмельницького [109, С. 132]. За цією мирною угодою між козаками та В. Лупулом Молдавський господар зобов'язувався стати військовим союзником Б. Хмельницького та Війська Запорозького, допомагати козацьким військам у веденні військових дій з поляками та не вступати в інші військові союзи з державами проти Війська Запорозького [36, С. 460-461]. Ця мирна угода з Молдавією забезпечила Б. Хмельницькому важливу військову підтримку у лиці молдавської армії та захист одного з флангів і одночасно плацдарм для нападу під час майбутньої війни з Річчю Посполитою.

Після відступу з території Молдавського князівства військ кримських татар, козацькі війська, боячись загрози нападу зі сторони регулярних польських військ, які на чолі з шляхтичем М. Потоцьким очікували їхнього відступу на лівій стороні Дністра, прийняли рішення поспішно відступати на територію Наддніпрянщини. Гетьман Війська Запорозького Б. Хмельницький також відправив універсал до М. Потоцького, з закликом розпустити свої війська. М. Потоцький, розуміючи, що його сил недостатньо для ведення повноцінної війни на даний момент, відступив від кордонів території Війська Запорозького [159, С. 63].

Після повернення козацького гетьмана Б. Хмельницького з молдавського походу, розпочалася підготовка до майбутнього одруження Т. Хмельницького із дочкою молдавського господаря В. Лупула Розандою, яке повинне було відбутися в першій половині 1652 р. в одному з прикордонних міст, поблизу Ямполя. Заради цієї подіх навіть було відправлено молдавське посольство з метою підготування всього

необхідного до весілля на чолі із митрополитом Варламом. Ця подія стала вагомим потрясінням в геополітичних перипетіях в Східноєвропейському регіоні. Усі навколишні країни зайняли позицію вичікування, адже якщо б козацький гетьман Б. Хмельницький породичався із молдавськимт господарем В. Лупулом, на політичній арені з'явився б якісно новий потужний геополітичний союз. А якщо врахувати той факт, що литовський магнат Януш Радзивіл, який в цей момент виступив проти польського короля Яна Казимира, був родичем В. Лупула, то цей союз міг стати ще потужніших і впливовішим [77, С. 132].

Отже, важливу роль в подальшій візії Б. Хмельницького відігравали земі Північної Буковини, які в середині XVII ст. знаходилися під владою Молдавського князівства. Територія Буковинського краю була надзвичайно вигідних плацдармом для ведення майбутньої війни проти Речі Посполитої, адже володіючи цією територією, козацькі війська мали змогу атакувати Південно-Східні кордони Речі Посполитої. Саме із метою захоплення цих земель. Після подій 1651 р. Ситуація в Північній Буковині кардинально змінилася. Вчорашні союзники Речі Посполитої – Молдавське князівство, змушені були визнати новий військовий союз із Військом Запорозьким. Річ Посполита отримала складний геополітичний виклик – нові союзники Б. Хмельницького – Молдавська земля, яка тим не менш, продовжувала симпатизувати полякам, змушена була ризикуючи власними територіями і силами допомагати козакам. Таким чином становище Північної Буковини після приходу козацько-татарських військ на території Молдавської землі значно ускладнилося. Несподівана військова кампанія, якої не очікував В. Лупул, правитель цих земель, призвели до значних втрат, вбивст та розграбувань буковинських земель. В результаті підписання мирної угоди, В. Лупул погодився на союз із козацькими військами і як підтвердження дав дозвіл на одруження своєї доньки Розанди із сином козацького гетьмана Б. Хмельницького Тимішем, яке, проте, прийшлося відкласти на пізніший термін

2.2 Битва під Берестечком та антипольські заворушення на західноукраїнських землях у 1651 р.

Польський уряд, який не збирався виконувати Зборівський договір, що був укладений після Зборівської битви 17 серпня 1649 р. між королем Речі Посполитої Яном II Казимиром з одного боку і Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким з іншого поблизу міста Зборів, і в порушення цього договору на сеймі в грудні 1650 р. дозволив спорядити 35-тисячне польське військо в Польщі та ще 15-тисячне військо в Литві, і готуватися в будь-який момент до посполитого рушення. Будучи надзвичайно добре обізнаним з норовами польської шляхти, Б. Хмельницький не вірив, що поляки заспокояться і будуть виконувати умови Зборівського договору; він добре розумів загрозу раптового нападу і наказав козакам готуватися до майбутньої війни, заради підготовки до майбутніх боїв навіть перенісши весілля свого сина Т. Хмельницького із Розандою. Найбільш напруженою ситуація залишалася на Поділлі, де знаходилося військо видатного військового діяча, представника шляхетського роду Калиновських, власника маєтків в Україні Мартина Калиновського і могло в будь-який момент рушити в наступ. На захисті козацьких кордонів залишалося військо під керівництвом брацлавського полковника Д. Нечая. Так і сталося, як передбачав гетьман: заручившись підтримкою та провіантом з Польщі, війська М. Калиновського 10 лютого 1651 р. несподівано увірвалися до м. Красного (теперішня Вінниччина), де влаштували справжню різанину. Д. Нечаю вдалося відступити до фортеці, де війська козаків тримали оборону декілька днів, однак врешті-решт їх було знищено. Ці події стали першим прямим свідченням порушення поляками Зборівської угоди [29, С. 33]. А від часу укладання Зборівської угоди «не встигли навіть висохнути чорнила, якими вносились підписи».

Далі війська Речі Посполитої під керівництвом М. Калиновського рушили до м. Мурафи, звідки направилися да Шаргорода, а звідти, 20

лютого дісталися до м. Чернівці. З Чернівців війська Калиновського намагалися захопити фортецю у м. Стіна, проте вона виявилася непорушною, тому поляки ще раз відступили до Чернівців, звідки хоругви військових загонів О. Конєцпольського та С. Лянцкоронського рушили до Ямполя [29, С. 34].

Опанувавши навколишні козацькі території війська поляків рушили до Вінниці, де вже знаходилися війська козаків на чолі із подільським полковником, військовим тактиком і стратегом І. Богуном. У боях під Вінницею (а вже був березень 1651 р.) І. Богуну вдалося в черговий раз довести свої здібності воєначальника. Він вирішив вдатися як і завжди раніше, до тактичної хитрості, прорубавши на замерзлому Бузі багато малих ополонок, та приховавши їх зверху насипами. При підступі польських військ, козаки вдали, що відступають і, таким чином, заманили їх на річку, через що багато поляків втопилося у річці. Оборонятися від наступу основних сил І. Богун вирішив у вінницькому монастирі. Тут козаки змогли значний час утримувати оборону, очікуючи підмоги основних військ Б. Хмельницького. Але довгий час тримати облогу козацького війська не входило в плани М. Калиновського. Справа в тому, що до Вінниці уже прямував 10-тисячний козацький загін Й. Глуха, а тому М. Калиновський зі своїм військом вимушений був відступити, так і не захопивши Вінницю. Так невдало для Речі Посполитої і вдало для козаків завершився зимовий похід польських військ [117, С. 66].

Дізнавшись про поразку своїх військ під проводом М. Калиновського, король Речі Посполитої Ян Казимир виїхав до Любліна, а звідти прибув до м. Сокаль, де було споруджено табір і почали концентрувати свої війська поляки. 20 квітня 1651 р. було наказано збирати шляхті на території Поділля, у м. Костянтинів, проте дізнавшись, що місто Костянтинів уже було занято чисельними козацькими військами – король наказав усім підлеглим прибувати до королівського табору у місто Сокаль. Мобілізація польських військ тривала традиційно довго. Так,

наприклад, за деякими свідченнями плоцька шляхта прибула до Берестечка лише в останній день битви [32, С. 17]. Загалом в королівському таборі налічувалося близько 200 тисяч збройних військ. Серед них приблизно 40-тисячне німецьке військо і 60-тисячне посполите рушення. Ще приблизно 100 тисяч людей були обслугою. А коли половина війська становить обслуга, то це свідчить про надзвичайно низьку мобільність польського війська. Король Ян Казимир особисто поділив війська на 10 полків по 4 тисячі людей, і взяв командування першим полком на себе. Рештою полків керували знатні польські воєначальники: М. Калиновський, С. Потоцький, Я. Вишневецький, О. Конєцпольський та ін.

У свій час війська Б. Хмельницького стояли на лінії Збараж-Зборів. Пізніше всі козацькі війська були сконцентровані в таборі поблизу с. Колодне. Саме тут для подальшого об'єднання козацьких сил вони очікували підходу решти козацьких військ та армії союзника – кримськотатарського хана Ісламa Гірея, з яким був укладений військовий союз проти Речі Посполитої. Кримські татари не були надійними союзниками, але, як з тимчасовими помічниками, козакам був вигідний цей військовий сою. На заклик козацьких військ до табору Б. Хмельницького сюди сходилися селяни та міщани з усіх частин сучасної України. Точна кількість козацьких військ Б Хмельницького на той час достеменно невідома, але за різними оціночними даними їх налічувалося приблизно 140 тисяч чоловік. Згодом до табору прибуло ще 20-тисячне татарське військо. Козаки вчинювали поодинокі достатньо вдалі з військової точки зору вилазки та атаки на міста, які були заняті польськими військами. Також козаки застосовували різного роду військові хитрощі, що значною мірою впливали на моральний стан в таборі польської армії. Для прикладу, вони розпускали чутки про начебто дезорганізацію і паніку у військах Б. Хмельницького і, начебто, втечу, яку готував козацький гетьман через Поліські території.

Водночас, Б. Хмельницький, будучи уже досвідченим не тільки військовим стратегом, але й державним діячем і дипломатом, не втрачав часу і вів надзвичайно активну зовнішню політичну діяльність, шукаючи собі союзників для боротьби із поляками. Так, в цей час з'являються перші згадки про його переписки з трансільванським князем Дьордем II Ракоці. Тут видно, що Б.Хмельницький не тільки мав дипломатичні зв'язки з європейськими лідерами, але й знав їхні дипломатичні плани, що можна було використати в спільних цілях. Адже у трансільванського князя Дьордя II Ракоці вже давно були плани захопити польську корону і союз із козацьким гетьманом був йому надзвичайно вигідним, тим більше, що без козацького війська князь Дьордь II Ракоці навряд чи зміг думати про реальність здобуття польської корони.

Про характеристику Б. Хмельницького, як талановитого дипломата європейського рівня свідчать також згадки про дипломатичні відносини із Олександром Косткою-Наперським, який був ватажком селян у Краківському воєводстві, які також боролися проти свавілля шляхти в своєму воєводстві. Ватажок польських повстанців мав спільну мету з козацьким військом і, напевно, тому писав про готовність об'єднатися із військами Б. Хмельницького [32, С. 21].

Польські війська, не знаючи, що саме запланували козаки, вирішили рушити під Берестечко. Як ми знаємо, польське військо було і так маломобільне, але ще й рух було ускладнено великою кількістю обозу і проблемами під час переправи через ріки. До того ж страх раптового нападу козаків вносив ще більшу паніку і в так дезорганізоване військо. Нарешті 20 червня війська дійшли до Берестечка і впродовж цілого тижня переправилися на правий берег р. Стир, де облаштували свій табір. Він був гарно захищений і розміщений в вигідних природніх умовах. Але через незрозумілі дані про рух військ Хмельницького король Ян Казимир вирішив йти до м. Дубно і опанувати там переправу на р. Іклі, проте в цей час вони польські військові командири дізналися, що війська Б.

Хмельницького уже об'єдналися із кримсько-татарськими військами і рушили до Берестечка.

Дізнавшись про це, всі польські війська під страхом страти повернулися в табір і були приведені в повну бойову готовність. 28 червня 1651 р. розпочалися перші збройні сутички польських військ із татарами і незначними козацькими загонами. Війська Я. Вишневецького чинили набіги і їм вдавалося [117, С. 32].

29 червня розпочався сильний дощ і цим вирішили скористатися козаки, які завжди і всюди використовували всі можливості в свою користь, і, в даному випадку, дощ. Козаки переправили війська через р. Козин і раптово атакували фланг польського табору, однак на цей раз військам С. Потоцького та С. Лянцкоронського вдалося, хоч і ненадовго, але відбити всі атаки козаків. Опівдні Б. Хмельницький, перегрупувавши свої війська, вчинив повторний раптовий стрімкий напад, але уже на протилежний фланг польського війська, і цього разу уже війська поляків опинилися у потрійному оточенні. Дуже багато окремих загонів поляків потрапили в оточення, понесли багато втрат і ледь змогли вирватися з оточення. До 16 години вечора бій вже практично припинився, в цей час союзні війська татарів увірвалися в тил військового табору польського війська і захопили велику кількість шляхтичів для майбутнього викупу. Це була звична практика дій тогочасного татарського війська в випадку виграшного бою.

Втрати військ з обох сторін були величезні. Надзвичайно багато відомих шляхтичів померли саме під час битви.

30 червня обидва табори готувалися до вирішальної битви, проте погода була жахливою – густий туман не давав можливості побачити далі, ніж на 1 метр далі себе. Війська Б. Хмельницкього і татар зайняли підвищення навколо польського табору і готувалися дати фінальний наступ. Королівським військом командував особисто король Ян Казимир. Війська поляків, вийшовши з табору, знищили мости і переправи, свою

армію вони розташували вздовж р. Стір та поділили на три частини. Центральною частиною, де знаходилися іноземні найманці і елітні частини були під особистим командуванням Яна Казимира. (див додаток)

О 15-ій годині королівські війська отримали від Яна Казимира дозвіл на початок атаки, причому не зважаючи на важкі для ведення бойових дій погодні умови, і рушили на штурм. Військам лівого крила королівської польської кавалерії Я. Вишневецького вдалося вторгнутися в табір козаків, при цьому прорвати одну з ліній оборон, проте козакам з допомогою союзних кримсько-татарських військ цей напад було відбито, і війська Вишневецького відступили. Козаки і татари, сильно розлючені таким поворотом подій, пішли в контратаку, увірвалися до укріпленого табору польського війська, і королю Яну Казимиру довелося навіть відкрити вогонь з артилерії та відправити всіх німецьких найманців на допомогу полякам. Лише завдяки такій вкрай необхідній допомозі вдалося відбити рішучий раптовий контрнаступ козаків і татарів [16, С. 150-152]. Після такої вилазки союзні військові підрозділи козаків і татарів отаборилися, а для ведення подальших бойових дій вони почали будувати нові укріплені земляні шанці та рови. Польські воєначальники, розуміючи, що в час, коли війська противника приступили до укріплення своїх позицій, це являється дуже зручним часом для атаки – і вони приступили до здійснення свого задуму, віддавши наказ, щоб війська пішли у наступ на татарський табір, який розташовувався праворуч від козацького. Під час цієї атаки було поранено одного з родичів татарського хана, атака польський військ на бойові позиції кримських татар була надзвичайно несподіваною і татари, які не очікували таких подій, вдалися до втечі. Вони відступили до м. Лешнів, звідки переправилися до Козина, який попутно знищили і підпалили. Своїми діями в цьому бою татари підтвердили свій статус ненадійного союзника, що саме в бою може залишити бойові позиції, послабивши цим самим ситуацію козацького війська.

Таким чином, через втечу союзного татарського війська козаки опинилися в надзвичайно скрутній ситуації, адже без допомоги татарів шансів здобути перемогу практично не було, але погодні умови і сильний дощ дали їм трішки часу для перепочинку [117, С. 113]. Б. Хмельницький доручив командування військами Филону Джеджалію і вирушив разом з І. Виговським навздогін хану. Проте татарські війська, показавши справжню свою сутність і зрадливість, взяли Б. Хмельницького в полон і повезли в сторону Криму, а І. Виговський повернувся з 20-тисячним татарським військом, яке проте в черговий раз підтвердивши свою зрадливість також повернулося назад, навіть не дійшовши до поля битви [63, С. 286]. Думки істориків щодо мети поїздки Б. Хмельницького різняться. Одні вважають, що він справді рушив повернути хана до битви, а інші вважають, що таким чином він рятував своє життя.

Однією з очевидних причин відступу татар з поля битви можна назвати початок релігійного місяця байраму, під час якого мусульманам заборонено вести військові дії. До цього ще можна додати небажання вести затяжні бойові дії і втрачати велику кількість війська в боротьбі проти поляків. Татари були майстрами швидкого скоропроминаючого бою, нападали рвучко, не даючи оговтатись ворогові.

В результаті вже наступного дня козацький табір був уже повністю оточений польськими військами і замість вести наступ через втечу татарів вимушено готувався до оборони. Проте слід відмітити, що табір козаків був укріплений на вигідній позиції, поряд з р. Стир та оточений частково болотом. А це створювало додаткові вигідні моменти для оборони. Впродовж дня, штурму козацького табору поляками не було, польські війська лише зрідка обстрілювали табір козаків з артилерійських знарядь [13, С. 99-105]. Також 1 липня обидві сторони прибирали чисельних померлих з поля боя з обидвох сторін та влаштовували поховання, адже за свідченнями окремих хроністів лише з козацької сторони до цього часу померло близько 6 тис. осіб. Новим очільником

табору став Ф. Джеджалій, на плечі якого поставлено було завдання вийти з оточення і перемогти в битві. Проте він не виправдав довіри і вже наступного тижня новим главою табору було обрано Івана Богуна.

Впродовж наступних днів, козаки чинили поодинокі рейди і вилазки на польських військ, захоплювали їх в полон і поверталися до табору. 6 липня розпочалися мирні перемовини, які зі сторони козаків очолив Матвій Гладкий та Іван Петрашковський, а зі сторони польського війська знаний шляхтич М. Потоцький. М. Потоцький пообіцяв дати відповідь наступного дня. І вже 7 липня король висунув вимоги, виконати які козацькі ніяк не могли: король вимагав видати Б. Хмельницького та І. Виговського, а доки вони не повернуться (адже вони були в полоні у татарського хана) – видати в полон 17 полковників і керівників козацьких загонів. На додаток також потрібно було видати всіх полонених шляхтичів і т.д. Крім того, король вимагав, щоб нового гетьмана для козаків мав призначити особисто король.

Як і слідувало очікувати, козаки відмовилися від такого договору, адже він відкидав всі здобутки визвольної війни, і обстріли козацького табору поляками продовжилися. На 9 липня Яном Казимиром було заготовлено атаку козацького табору силами польського війська. Саме в цей час новий керівник табору І. Богун наказав побудувати міст через річку і вивести війська для того, щоб дати бій військам С. Лянцкоронського, який саме планував атаку. Проте в таборі селян почалася паніка, які вважали, що козацька старшина хоче відступати. А тому селяни почали також втікати, в цей час в таборі розпочалася паніка, козаки і селяни почали топитися в річці на переправі. І навіть І. Богун зі своїм талантом і умінням власним прикладом переконувати, не міг уладнати цю ситуацію, в таборі була справжня паніка [90, С. 359].

Польські війська в таких умовах рушили до козацького табору, знищили всіх кого змогли, вирізали велику кількість людей, захопили зброю та провіант. Частина табору відступала по переправах, а один

невеликий загін із 200 людей залишився на переправі. І хоча М. Потоцький навіть обіцяв не вбивати їх, проте вони відмовилися здаватися в полон і померли при обороні, показавши силу вірності до захисту рідної землі [117, С. 126].

Поляки в таборі козаків знайшли і захопили велику кількість цінних речей, в тому числі навіть і оригінал Зборіського договору, булаву і печатку Війська Запорозького та ін. Після перемоги Ян Казимир хотів рушити в похід по Україні, переслідуючи козаків, проте війська були негативно налаштовані на такий розклад подій і збунтувався проти такого рішення, погрожуючи шляхті розправою. Тому повноцінний похід на українські землі польска шляхта була змушена відкласти на майбутнє, тим самим даючи час і козакам підготуватися до оборони.

2.3. Молдавські походи Т. Хмельницького 1652 – 1653 рр. та їх значення для Буковинських теренів

Безпека кожної країни у всі часи без винятку залежила від відносин з найближчими сусідами. Одним із південних сусідів Війська Запорозького було Молдавське князівство. Не надто дружнє, а місцями вороже, ставлення Молдавського господаря В. Лупула щодо Б. Хмельницького та його повстання становило реальну загрозу загрозу для Гетьманщини, тим більше при складних відносинах в воєнному відношенні з Річчю Посполитою. Чи міг бути впевненим хоча би в нейтралітеті Молдавського господаря В Лупула при військових діях проти короля Яна Казимира? Чи в самий непідходячий момент військових звитяг козаків проти Речі Посполитої не вдарить в спину В Лупул? Адже тоді один із флангів неочікувано спочатку міг залишитися під ударом. Б. Хмельницький як дипломат і стратег не міг цього допустити. Тому козацькому гетьману потрібно було будь-яким способом примусити Молдавські землі укласти угоду із Військом Запорозьким. Хоч Б. Хмельницький докладав значних зусиль для цього, але одразу укласти угоду йому не вдалося. А тому, після невдалих мирних перемовин, козаки в союзі з татарами спустошили молдавські землі і таким чином змусили укласти династичний союз між В. Лупулом та Б. Хмельницьким, який повинен був бути скріплений династичним шлюбом Т. Хмельниченка та Розанди, доньки В. Лупула. Адже тепер задля безпеки своєї доньки Молдавський господар міг навіть виступити військом в союзі з козаками, або, по крайній мірі, не бути небезпечним воргом в тилу козаків. З цієї точки зору перший молдавський похід дав велику кількість переваг для козаків – вони отримали новий плацдарм для атаки польських земель а також нового геополітичного союзника – Молдавську землю.

Проте Б. Хмельницький не врахував потужні позиції молдавського боярства, які мали значний вплив на господаря молдавської землі, і котрі

були орієнтовані на Річ Посполиту. Вони були не зацікавлені в союзі із козаками, адже Річ Посполита постачала в їхні землі провіант, зброю, техніку і т.д.

В. Лупул опинився в складному становищі між двох вогнів — зовнішньої загрози з боку Речі Пополитої та внутрішньої загрози з боку своїх бояр. І молдавський господар знайшов для вихід. Події Берестецької битви та потужна поразка козаків зіграли на руку В. Лупулу, який побачив в цьому можливість і привід, щоб розірвати союз із Військом Запорозьким та зорієнтувати вектор своєї геополітики знову ж таки в бік Речі Посполитої.

Це, звісно, не подобалося Б. Хмельницькому, який не хотів втрачати всі переваги союзу із Молдавією. Тому він почав шукати можливості для повторного походу військ в Молдавські землі з метою змусити В. Лупула виконувати свої обіцянки та провести весілля Розанди і Тиміша.

Одночасно з цим, на території Війська Запорозького почали спалахувати стихійні повстання селян на території Чернігівщини та Полтавщини, якими керував один з воєначальників Б. Хмельницького С. Подобайло. Це допомогло звільнити Лівобережну частину України від польських військ і розпочати таємну підготовку до ще одного походу проти Речі Посполитої. Для цієї цілі Б. Хмельницький знову ж таки почав шукати союзників у лиці кримського хана.

Навесні на старшинській раді було вирішено розпочати підготовку до чергового спільного походу козацько-татарських військ на Захід. Фактичним приводом для цього стало саме діяльність В. Лупула, який відтягував весілля Т. Хмельниченка із Розандою, а також його таємні зносини із польським королем за спиною Б. Хмельницького.

Навесні 1652 р. Козацькі загони рушили до кордонів Молдавії, де мали зустрітися із військами кримських татар. Керувати загоном Б.

Хмельницький доручив особисто своєму сину Т. Хмельницькому. [103, С. 326-327]

Однак польські війська дізналися про плани Б. Хмельницького піти походом на Молдавські землі, і війська на чолі із М. Калиновським (у яких була інформація лише про невеликий загін козаків, під командування Т. Хмельницького) вирішила завадити козацьким загонам, та дати відсіч біля кордону із Молдавією. Загалом польські війська нараховували близько 50 тис. війська. Їхній табір було розташовано на березі р. Південний Буг, поблизу річки Батіг.

Дипломатія та розвідка Б. Хмельницького цього разу спрацювала на відмінно, і дізнавшись про плани польських військ завадити походу Т. Хмельницького в Молдавські землі, вирішив дезінформувати ворога інформацією про просування в Молдавію лише невеликого козацького загону, дозволивши тим самим здійснити полякам засідку поблизу кордону. В той же час в таборі козаків розпочалася підготовка до повноцінного походу з метою завдати поразки польським військам. Б. Хмельницькому вдалося зібрати доволі велике військо із козаків Черкаського, Корсунського та Чигиринського полків, до яких згодом також доєднався кримськотатарський кінний загін на чолі з ханом Нурадіном. Загальна чисельність війська коливалася в межах 15-20 тис. осіб.

Застосувавши військову хитрість, Б. Хмельницький писав у листах М. Калиновському застереження про те, що його син на чолі з невеликим загоном вирушає у Молдову виключно змусити В. Лупула віддати заміж свою доньку і просить його не заважати та звільнити прикордоння від польських військ. Це навпаки ще більше підбурило наказного гетьмана польського війська, який також претендував на шлюб із донькою В. Лупула Розандою [134. С. 277-278].

Наприкінці травня 1652 р. козацьке 35-тисячне військо під керівництвом Т. Хмельницького та козацьких полковників Б. Худого, М.

Нестеренка, Г. Яцкевича з'єдналося із кримськотатарськими військами неподалік с. Тарасівки. Основним планом Б. Хмельницького у цій кампанії було змусити розпорошити війська поляків при обороні табору, завдавати поодинокі напади силами татарської кінноти та козацької піхоти.

Для створення ефекту неочікуваності було прийнято рішення розділити війська на 3 частини, і підійти до табору поляків з трьох сторін.

31 травня – 1 червня всі три частини військ уже оточили польський табір, та розмістилися з обох сторін Південного Бугу.

Того ж дня, 1 червня, розпочався і генеральний бій. Основні сили козацько-татарських військ рушили в сторону польського табору, знищили першу лінію оборони та увірвалися в табір польських військ. Раптовість та удар з трьох сторін по польському табору спричинили паніку та врешті-решт розгром польських військ [134, С. 282-283]. Вночі ситуація стала ще більш загрозливою для польських військ. Піхота козаків штурмувала табір, і в цей момент на полі битви розпочався дощ, завдяки якому вогнепальна зброя польських військ стала неефективною. В цей день було знищено практично весь 20-тисячний польський табір, було також вбито польного гетьмана М. Калиновського та його сина Єжи Калиновського [12 С. 237].

Завдяки перемозі під Батогом Б. Хмельницький зміг продемонструвати всі свої стратегічні і тактичні здібності полководця. У цій битві було враховано досвід також попередніх битв Хмельниччини, зокрема і Берестецької та закріплені основні здобутки Визвольної війни за попередні декілька років.

Перемога під Батогом дозволила Б. Хмельницькому чинити ще більший дипломатичний тиск на Молдавського господаря В. Лупула. Ця перемога визначила новий геополічний курс Молдавського князівства. В Лупул розумів всі загрози, які його очікували, в тому числі і від Трансільванії та Валахії [134, С. 331-332]. Б. Хмельницкький змусив В. Лупула укласти з ним міцний військовий союз і негайне весілля їхніх дітей, погрожуючи військовим походом в молдавські землі. [Грабянка 97-

114]. Перемовини двох воєначальників завершилися успішно і невдовзі Т. Хмельницький на чолі з 7-тисячним військом вирушив до Ясс та одружився із Розандою. Згодом вони повернулися в Україну.

Проте дипломатичний союз із Молдавським господарем не дав Б. Хмельницькому помітних переваг, особливо через те, що правителі сусідніх Дунайських князівств трансільванський Дьордь II та волоський Матвій Бесараб вирішили підтримати заколот проти В. Лупула всередині Молдавського князівства. Дунайським правителям також був невигідний союз В Лупула із Військом Запорозьким і тому, коли в Молдавській землі спалахнув заколот місцевого боярина Георга Штефана, вони направили туди всі свої сили для допомоги бунтівникам.

В. Лупул був вимушений втекти до Хотина, а згодом перебрався Кам’янця-Подільського, сподіваючись на допомогу свого родича Б. Хмельницького та козаків.

Б. Хмельницький, який погодився підтримати В. Лупула в цьому повстанні, зробив велику геополітичну помилку, втрутившись у внутрішні перипетії країн-вассалів Оттоманської Порти, і військова підтримка легітимного правителя Молдови автоматично означала перехід Речі Посполитої у стан союзників Дунайських князівств [127 С. 173-175]. Посилення Війська Запорозького та династичний шлюб Т. Хмельницького і Розанди були небезпечні для сусідніх країн, ніхто не був зацікавлений в посиленні українського гетьмана. Б. Хмельницький, тим не менш, вирішив допомогти В. Лупулу та відрядив 8-тисячне козацьке військо на чолі із своїм сином Т. Хмельницьким та В. Лупулом в Молдавську землю з метою придушити бунти. Навесні 1653 р. козацькі війська переправилися через р. Дністер та р. Прут і зустрілися із військами Г. Штефана поблизу молдавської столиці м. Ясс на березі ріки Жежія. Під час перших сутичок молдавським бунтівникам не вдалося чинити опір козацьким військам, навіть при підтримці трансільванських та волоських найманців. Завдяки чисельній перевазі та вдалій бойовій операції В. Лупулу вдалося відновити

свою владу над Молдавською землею [Костін 238- 239]. Козацькі війська вдалися до переслідування військ заколотників, які вдалися до дезертирства. В. Лупул відновив своє правління над Молдавською землею. Проте успіх був недовгим. Знаходячись під впливом переможного куражу, В. Лупулу вдалося вмовити козаків на чолі із Т. Хмельниченком до продовження військового походу. Їм навіть вдалося перемогти залишки військ Г. Штефана, форсувати річку Сірет та захопити по дорозі декілька міст.

Основні війська волоського правителя М. Бесараба розмістили свій табір поблизу м. Финти, де готувалися дати основний бій військам Т. Хмельницького та В. Лупула.

Т. Хмельницький зробив декілька важливих тактичних помилок, які вирішили результат бою ще до його початку. Він, по-перше, не надав своєму війську час на відпочинок після походу, а вирішив одразу приступити до бою. По-друге, поділив війська на декілька частин, в тому числі відділивши козацькі полки від молдавських загонів В. Лупула, які мало співпрацювали між собою під час бою.

Бій розпочався із атаки молдавських загонів на лівий фланг волоського табору, проте після контратак останніх, Т. Хмельницький відправив козацьку піхоту на допомогу. Проте відбити контрнаступ волохів не вдалося, і козацько-молдавські війська вдалися до втечі. В таборі залишилися лише незначна частина козаків, які оборонялися певний час, проте згодом були знищені.

Проте похід на цьому не було завершено. Г. Штефан, знаючи про військові успіхи волохів, відправив на зустріч загонам козаків і молдаван війська та змусив війська В. Лупула відступити.

Правителі Дунайських князівств знову мали на меті повторно відновити військові дії проти молдавського господаря В. Лупула з метою вдруге скинути його із молдавського престолу. [іСторія укр. Козацтва с. 336-337]. Т. Хмельницький, як недосвічений полководець, погодився

допомогти В. Лупулу вдруге утриматися на престолі і розпочав військові дії проти повстанських військ Г. Штефана, підтримуваного дунайськими правителями. На початку травня козацькі війська завдали декілька поразок, проте не змогли утриматися в столиці і відступили до м. Сучави, яка була однією з резиденцій молдавського господаря. В кінці липня до Сучави підступило 10-тисячне військо Г. Штефана, яке розпочало облогу міста. Війська Т. Хмельницкього, які поспішали на допомогу В. Лупула, змогли пройти через облогу та увійти до міста. Облога тривала аж до початку осені, проте зазнати якихось видимих успіхів за цей час козацько-молдавським військам не вдалося. [Грушевський том 9 480-486].

Татарські війська, які також знаходилися в облозі під Сучавою, запропонували Т. Хмельницькому вчинити спробу вийти із облоги якомога швидше, доки у них ще є в наявності коні, проте після відмови гетьманського сина, татари в черговий раз покинули козаків, вийшли з облоги і відступили назад через м. Чернівці. [Груш т9 с 538-541].

Першочергово союзні війська Г. Штефана складали приблизно-3-4 тис. вояків, і Сучава не була повністю обложена. Тому Т. Хмельницькому навіть вдавалося чинити поодинокі вилазки та чинити супротив. Проте з часом до табору осади підійшли щей трансільванські війська Д Ракоці.

Т. Хмельницький неодноразово надсилав універсали до Б. Хмельницького з проханнями надіслати додаткову допомогу до Сучави, проте через загрозу нападу зі сторони Речі Посполитої, більша частина козацьких полків локалізувалася під Білою Церквою і готувалася до майбутнього продовження війни. Тому можливості допомогти значною кількістю військової потуги у гетьмана Б. Хмельницького не було.

Тому Б. Хмельницький, задля порятунку сина заручив свої дипломатичні здібності та зміг домовитися з крмсько-татараським ханом Ісамом Гіреєм про спільний похід на допомогу Т. Хмельницькому. Наприкінці вересня 1653 р. вони рушили в Молдавські землі в сторону Сучави.

Проте в середині вересня 1653 р. об’єднанні війська під командуванням Г. Стефана і Д Ракоці уже розпочали наступ на козацький табір, і чисельна перевана в цій битві давалася в знаки. Т. Хмельницький зміг зорганізувати оборону, козацьким військам навіть вдалося захопити декілька гармат, проте чисельна перевага і ефект неочікуваності давали величезну перевагу військам молдаван та трансільванців.

Військам атакуючих вдалося також убити і сина козацького гетьмана Т. Хмельницького, який очолював цю військові кампанію. Версій про те, як саме помер Т. Хмельницький існує чимало. За основними версіями він помер від поранення, яке було завдано під час штурму Сучави. [жерела 12 с. 264]

Козаки в облозі вирішили спочатку приховати факт смерті Тимоша, адже вони були впевнені в швидкій підтримці козацько-татарських військ, і боялися, що через звістку про смерть свого сина, Б. Хмельницький надасть наказ про відступ цих військ з території Молдавської землі.

РОЗДІЛ ІІІ. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ У 1654 – 1657 РР.

3.1. Руське, Белзьке і Волинське воєводства у політичній візії Б. Хмельницького після Переяславських домовленостей та укладання «Березневих статей».

Б. Хмельницький можна назвати чудовим дипломатом, військовим тактиком і стратегом. І час його гетьманства, який припав на надзвичайно складний політичний період вимагав постійного докладання зусиль задля забезпечення мети побудови власної держави. Війська Запорозьке знаходилася в оточенні держав, кожна з яких мала територіальні чи інші суперечності.

Середина 50-х рр. XVII ст. позначилася як період великих геополітичних змін у Центрально-Східній Європі. Першим серйозним зрушенням у даному напрямку стало підписання у 1654 р. Переяславського договору між гетьманом Б. Хмельницьким та Військом Запорозьким з одного боку та московським царем Олексієм Михайловичем з іншої. Підписуючи дану угоду, Хмельницький діяв в інтересах козацької держави, виходячи з тих реалій, що були в той час. І звичайно, що дії Б. Хмельницького подобались не всім сусідам. Після цього була відповідна реакція колишнього союзника козаків – Кримського ханства, в союзі з яким декількома роками раніше козаки вовали проти Речі Посполитої, і які повністю показали свою невідповідальність як союзників. І Кримське ханство, котре зовсім нещодавно воювали проти Польщі, в новій історичній реальності вже вступило в військовий союз із Річчю Посполитою. Ще однією важливою подією для формування нових геополітичних відносин в даному регіоні стало оголошення Шведським королівством війни Річчі Посполитій [54, С. 233-234].

Тому Б.Хмельницький, не маючи надії на союз або хоча б нейтралітет з татарами, вимушений був шукати інших союзників, щоб відчувати відносну безпеку козацьких земель і народу.

Всі ці, та ряд інших чинників стимулювали Б. Хмельницького до реалізації своїх планів через ведення активної зовнішньополітичної діяльності та залучення дипломатії. Б. Хмельницький був змушений шукати вихід із непростої ситуації. А тому, починаючи з середини 1655 р., тобто після вступу у війну проти Польщі шведського короля Карла Х Густава, Б. Хмельницький починає вести активні дипломатичні зносини із Швецією, вбачаючи в них нового сильного союзника та протектора.

Одночасно з цим, Б. Хмельницький, розуміючи реальну загрозу кримських татар з Півдня, за допомогою дипломатії встановлює приятельські відносини із султаном Мехмедом IV. Проте союз з королем Карлом Х Густавом були надто нетривалим, і вже в другій половині 1655 р. відносини із шведами починають загострюватися, особливо після ультимативної вимоги Карла Х зняти облогу Львова та звільнити Руське воєводство, яке Б. Хмельницький вбачав частиною своєї майбутньої держави. Шукаючи вихід із ситуації, що склалася з союзом із Швецією, наприкінці 1655 р. Б. Хмельницький підписує вимушений мирний договір з Кримським ханством, після битви під Озерною [72, С. 207].

Як бачимо, в цей період жодної стабільності у відносинах між державами не було. Як татари, а потім шведи розривали свої зобов'язання перед Запорізькою Січчю. Одночасно з цим вже в 1655 р. простежувалися негативні моменти підписання україно-російського договору 1654 р. та його надто малу ефективність. А все тому, що на початку 1655 р., за рік після укладання Переяславського договору між гетьманом Б. Хмельницьким та Військом Запорозьким з одного боку та московським царем Олексієм Михайловичем з іншої, в політиці Московського царства теж почали проявлятися тенденції до зміни зовнішньополітичних відносин з Річчю Посполитою. І якщо раніше відносини між Московським царством

та Річчю Посполитою можна було коротко охарактеризувати як недружні, то тепер у відносинах між ними пройшла переорієнтація з війни на союз. Це пояснювалося військовими успіхами Швеції, яка, захопивши Річ Посполиту, стала геополітичним гегемоном у Східній Європі. Бажаючи самим бути політичним та воєнним гегемоном у Східній Європі, Московському царству потрібно було будь-яким спсобом ослабити Швецію. А тому Москва розпочала дипломатичні зносини із внутрішньою опозицією Карлу Густаву, і перш за все в Великому князівстві Литовському, зокрема з підскарбієм Вінсентом Госєвським. Результатом цих перемовин в подальшому стало оголошення Москвою війни Швеції 17 травня 1566 р. [72, С. 207].

Б. Хмельницький на початку 1655 р. розумів, що рано чи пізно союз з Московським царством дасть тріщину, але він напевно не думав, що так швидко. Він ще не знав про зміну політичного вектору Московської держави, але надто помітне зменшення військової активності росіян в військовому союзі Військом Запорозьким надзвичайно турбувало гетьмана, адже нормалізація та замороження конфлікту унеможливлювала приєднання західноукраїнських земель до Гетьманської держави. А це було метою Б. Хмельницького. Адже заради цього у Б. Хмельницького розірвався союз з королем Швеції Карлом Х Густавом.

Невизначеність майбутніх перспектив розвитку міжнародної ситуації в Східній Європі продовжувала залишатися основним фактором міжнародних відносин впродовж також першої половини 1656 р. А це й само собою зрозуміло, тому що союзи держав були нестабільні, інтереси в яких були невигідні то з однієї, то з іншої сторони. І разом з тим, поступове зменшення військових дій на даній території характеризувалися одночасним посиленням дипломатичної діяльності усіх учасників даного процесу. Навіть гетьманський канцлер, майбутній козацький гетьман Іван Виговський зазначав, що: *«мало не щодня до нас з різних країн приходять посли…: з Угорщини, з Валахії, Москви, Порти…»* [778, С. 1124]. Це було

позитивним моментом тодішніх відносин. Але дипломатичні відносини, що пожвавились, також були не довготривалими, та й укладались задля досягнення військової переваги над іншим союзом. І як тільки минав час вигідності союзу для однієї із сторін, цей союз розпадався. Інколи це ставало несподіванкою для іншої сторони.

У польсько-московському союзі найбільш зацікавленою стороною залишалася Річ Посполита, яка втратила фактично більшу частину своєї попередньої території. Разом з тим Московії цей договір був також вигідний тим, що гарантував створення нової системи балансу сил у регіоні. Це дозволяло стримувати завойовницькі смаки Швеції. У даному військовому союзі були зацікавлені і Європейські країни, зокрема австрійські Габсбурги, які не хотіли допустити такого посилення Швеції. Як бачимо, всім було невигідна політична гегемонія королівської Швеції. Але й гегемонія інших навряд чи б влаштовувала їх.

Не знаючи нічого про плани царя, Б. Хмельницький на початку 1656 р. стояв перед складним геополітичним вибором, майже крайньо протилежним. З однієї сторони ним розглядався варіант: опиратися на Річ Посполиту, з якою воював, та Кримське ханство, що були ненадійними союзниками, і при цьому спрямувати вектор своєї політики проти Швеції. Другим варіантом Б. Хмельницький розлядав можливість продовжити війну з Польщею та остаточно заволодіти Західною Україною. На цьому прикладі бачимо, які відносини були між державами, коли варіантами відносин були і союз, і війна. Це був такий час. В даних умовах Б. Хмельницький зайняв вичікувальну позицію, на деякий час відклавши реалізацію обидвох варіантів дій, чекаючи результатів з фронту і прагнув в підходящий момент розірвати «Озернянський договір» та спрямувати усі свої сили на створення потужної антипольської коаліції з метою її остаточного розгрому. [156, С. 175].

Особливо чітко цей курс почав простежуватися на початку літа 1656 р., коли козакам стало відомо про таємні зносини царя із поляками. Б.

Хмельницький надзвичайно різко і критично відреагував на ці відносини Олексія Михайловича із Річчю Посполитою і прагнув будь-якими способами завадити цим переговорам. Потрібно відмітити, що Б. Хмельницький за весь своєї діяльності уклав багато різних угод і не було жодного випадку, щоб саме з його сторони була розірвана угода, а самого Б. Хмельницького найчастіше зраджували його союзники. Дізнавшись про переговори поляків із московським царем, Б. Хмельницький зрозумів, що в черговий раз недавній союзник зрадив козаків з їхнім ворогом-противником і над Гетьманщиною в черговий раз нависла загроза перетворитися зі суб’єкта міжнародної політики на її об’єкт, тим більше, що перспектива створення військового союзу Московського царства, Речі Посполитої та Кримського ханства повинна була цьому сприяти. В листах до Московського царя Олексія Михайловича Б. Хмельницький застерігав його від союзу з поляками, вказуючи на дволикість Яна Казимира: *«…пристойна це була б справа, якщо ваша царська милість ні в чому їм (полякам) не вірила.»* [5, С. 501]. В іншому листі до боярина Бориса Морозова у серпні 1656 р. він знову виступає проти даного союзу: *«і тобі б пану старатися…щоб його царська милість полякам ні за що не вірила, бо вони хочуть лише тимчасового перемир’я, а потім землі православні захоплять…»* [5, С. 180]. Проте московський уряд всіляко ігнорував усі застереження Б. Хмельницького.

Але ці поради Хмельницького Московському царю були на рівні приватних. Однак, Б. Хмельницький як союзник Москви, навіть в такій ситуації, знаючи зраду союзників, продовжує виконувати союзницькі умови зі своєї сторони, отже був вимушений офіційно підтримати перемовини Москви та Речі Посполитої, щоб для навколишнього світу московські правителі саме його не оголосили винуватцем розриву відносин. Разом з тим, він готував послів на мирні перемовини. Козацькі посли повинні були брати участь в цих перемовинах. Очолити делегацію від держави Війська Запорозькою повинен Роман Гапоненко. Важливою

була інструкція Б. Хмельницького послам – вони повинні були наполягати на таких пунктах: повернення усіх володінь православної церкви, вільне сповідування православної віри, звільнення від податків православного духовенства, право православних поміщиків і духовенства на посідання в сеймі, обіцянка не чіпати Військо Запорозьке та не кривдити його за попередні діяння. [156, С. 162; 520-521].

Це були цілком справедливі умови. Проте московська сторона в черговий раз проігнорувала інтереси козацької сторони при укладанні угод. Посли Речі Посполитої перед перемовинами поставили перед московськими послами вимогу, щоб вони не допустили козацьких послів до участі в перемовинах. І в відповідь на вимогу Речі Посполитої московські чиновники так і поступили, не допустивши козацьких дипломатів до перемовин. Вони відмовилася навіть допустити козацьке посольство до перемовин в м. Вільно, які розпочалися на початку серпня 1656 р.

У таких нестерпних умовах гетьман спрямовує усі свої сили на формування нової антипольської коаліції, але вже без участі Москви. З метою реалізації цих планів він починає вести активну дипломатичну діяльність із Трансільванським правителем Дьорем ІІ Ракоці та шведським королем Карлом Х Густавом. Активні дипломатичні зносини з Карлом Х Густавом Б. Хмельницький вів різними шляхами. З однієї сторони перемовини велися безпосередньо через швецьких послів, і це був найкоротший шлях до короля. Також Б. Хмельницький вів перемовини через литовського магната Богуслава Радзивіла, який ще роком раніше разом зі своїм двоюрідним братом Я. Радзивілом присягнув йому на вірність. Так от, влітку 1656 р. Б. Хмельницький вів перемовини із Б. Радзивілом про спільну підтримку шведського короля та його дій щодо Польщі.

Але Б. Хмельницький розумів, що для успіху потрібно вести дипломатичні перемовини також з іншими володарями. Тому дуже сильно

посилилися переговори із Семиградщям. Також до Чигирина, того ж літа, приїхав трансільванський посланець Ференці Шебеші. Великий князь Дьєрдь Ракоці перейшов по відношенню до Б. Хмельницького від політики нейтралітету до повноцінної підтримки Б. Хмельницького. Це засвідчує і написана у Чигирині *«Заява Війська Запорозького»*, підписана гетьманом і трансільванськими послами. За цією угодою обидві сторони заявляли про свою міцну дружбу, також сторони договору зобов’язувалися допомагати один одному під час війни, а також сторони зобов'язувалися не вступати в мирні стосунки із ворогами обох держав. Більше того, Д. Ракоці також обіцяв не пропускати через свої території війська ворогів Гетьманщини [73, С. 210; 5, С. 416-417].

За спиною та без участі Б. Хмельницького Московське царство і Річ Посполита проводили свої перемовини, де, зокрема, вирішувалась доля земель Гетьманщини. Так, на переговорах у м. Нємижі, неподалік Вільно, території Війська Запорозького стали об’єктом суперечок між Московським царством та Річчю Посполитою. Поляки хотіли повернути усі втрачені в ході московсько-польської війни землі, зокрема Смоленщину, Велике князівство Литовське а також землі Гетьманщини. Щодо адміністративного устрою на землях Війська Запорозького, то за польським планом вони поверталися до умов Зборівського договору 1649 р. Москва, відповідно, вбачала ці території складовою частиною своїх володінь і стояла на цьому під час перемовин [153, С. 239; 55, С. 239]. Отже, обидві сторони бажали володіти землями козаків. Кардинально різні позиції щодо даного питання у Московського царства і Речі Посполитої заздалегідь унеможливлювали проведення подальших перемовин. А це було вигідно Б. Хмельницькому. Але поляки і росіяни в той же час були зацікавлені в укладенні союзної угоди. А тому цю проблему намагалися вирішити таким шляхом: російського царя оголошували намісником бездітного короля Яна Казимира за умови гарантування Олексієм Михайловичем збереження усіх привілеїв католицької шляхти та

духівництва. Таким чином, Віленське перемир'я було підписано 3 листопада 1656 р. Підписання Віленського трактату слід розглядати як переломний момент у історії україно-російських відносин. Союз Москви та Польщі суперечив найважливішим засадам політики Війська Запорозького, а тому договір між Б. Хмельницьким та Олексієм Михайловичем, фактично, втрачав свою чинність. Саме з цього моменту ведення самостійної політики для Б. Хмельницького стало пріоритетним завданням. Тому Б. Хмельницький почав шукати вихід з чергового скрутного становища.

У відповідь на дії Московського царства, Б. Хмельницький у жовтні 1656 р. підписує із Трансільванським князем Дьєрдєм Ракоці договір про дружбу та взаємну допомогу. Щоб остаточно залучити Військо Запорозьке на свою сторону шведський король відправив до Б. Хмельницького свого посла Георга Веллінга, який повинен був домовитися з гетьманом про спільні військові дії проти Речі Посполитої. Варто сказати, що в цей час позиція, на відміну від попередньої позиції швецького короля щодо передачі земель Руського воєводства до складу Війська Запорозького у шведської сторони стала дещо м'якшою, адже їм потрібно було в будь-який спосіб заручитися підтримкою козаків. Проте на практиці Швеція визнавала за Військом Запорозьким території лише Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, а західноукраїнські землі планувалося передати семиградському князю Дьєрдю Ракоці, який одночасно з цим претендував на польську корону. Тому вирішення питання земель сучасної Західної України знову відкладалося до закінчення бойових дій. Г. Веллінг під час своєї місії діяв згідно з інструкцією короля, виданою восени 1656 р., за якою: *«Коли світлий пан гетьман, окрім своїх володінь, забажає прилучити до своєї землі ще інші території, і навіть ті, які його королівська милість дозволила князю трансільванському окупувати, король обіцяє докласти усіх зусиль, щоб по приятельському налагодити цю справу із князем і*

гетьманом». [95, С. 181].

За час Хмельниччини та боротьби із поляками Б. Хмельницький створював чи брав участь уже у третій антипольській коаліції. Першою і другою коаліцією Б. Хмельницький ставив перед собою мету завдати військово-політичної поразки Речі Посполитій, а також забезпечити та гарантувати цілісність козацької держави. Силами третьої антипольської коаліції Б. Хмельницький планував, щоб вона була направлена на цілковиту ліквідацію держави Речі Посполитої. В результаті перемоги третьої коаліції гетьман мав на меті створити незалежну країну під владою гетьмана.

Переговори про утворення нового військово-політичного блоку в боротьбі про Речі Посполитої розпочалося 21 серпня 1656 р. Остаточне оформлення нової антипольської коаліції завершилося у м. Радноті, сучасна Румунія 16 грудня 1656 р. [55, С. 243-244]. Тоді було укладено військовий союз між Трансільванією та Шведським королівством. Це була реакція цих держав на підписання Віленського трактату між Московським царством та Річчю Посполитою та зміни геополітичного балансу в регіоні. В результаті даної домовленості утворилася нова система міжнародних відносин у Східній Європі з існування двох військово-політичних блоків. [72, С. 212]. З однієї сторони утворився московсько-польський військово-політичний блок. З іншої сторони створився інший військово-політичний блок, так звана Раднотська коаліція. До складу Раднотської коаліції увійшли Шведське королівство, Трансільванія, маркграфство Бранденбург, Військо Запорозьке та литовські землі, які підкорилися Б. Радзивіллу. При створенні військово-політичного альянсу у кожного з членів даного союзу були свої політичні цілі та амбіції. І це цілком природнє явище, але в будь-якому союзі важливо, щоб, крім індивідуальних цілей союзниками виконувались і не порушувались союзницькі задачі, а також щоби індивідуальні цілі однієї сторони союзу не пересікались і не порушувались іншою стороною союзу і не досягалась за рахунок іншої союзної сторони.

Так, трансільванський князь хотів отримати польську корону та частину її східних земель, Карл Густав хотів зберегти своє домінування у даному регіоні та стати гегемоном у Європі, Бранденбург та Військо Запорозьке прагнули отримати незалежність від корони. А от щодо західноукраїнських земель, на які претендували дві сторони Раднотської коаліції як Військо Запорозьке на чолі з Б. Хмельницьким, так і Трансільванія на чолі з Д. Ракоці. Отже, тут пересікалися інтереси двох сторін однієї коаліції. Союзники на цьому етапі не могли вирішити цю суперечність, і вирішення долі відкладалось на невизначений час, який залежав від результатів бойових дій, отже їхня доля повинна була бути вирішеною після закінчення бойових дій.

За передачу західноукраїнських земель Трансільванії були дві сторони: Швеція і сама Трансільванія. І вони були непоступливі в цьому питанні. Проте, зважаючи на непоступливість трансільванської та шведської сторони, Б. Хмельницький, вступаючи у альянс з цими країнами не розривав остаточно свої відносини з Московським царством [72, С. 214]. Цим самим Б. Хмельницький бажав врівноважити можливості передачі західноукраїнських земель Війську Запорозькому, коли буде остаточно вирішуватися дане питання.

В таких умовах наприкінці 1656 р. розпочалася підготовка військ антипольської коаліції до ведення спільних військових дій. Адже потрібно було розробити та узгодити план спільних дій військ коаліції в боротьбі проти противника. Так, Трансільванський посол Л. Уйлакін повідомляв, що в Чигирині він провів переговори із керівниками Уманського та Брацлавського полків, а також з Рацом Ференцом, який на той момент мав 2 тис. чол. власного війська. Одночасно з цим І. Виговський запевняв його, що при першій же потребі Військо Запорозьке готове надати 15 тис. війська з армадою та усім необхідним. Б.Хмельницький заявив, що він згоден і готовий очолити виступ спільних союзницьких військ про Речі Посполитої. Трансільванський князь Д. Ракоці у відповідь на заяву Б.

Хмельницького про його готовність очолити польський похід, відправив до Гетьманщини свого посла Стефана Хорвата, до завдань якого входило контроль за виходом гетьманських військ [63, С. 1321-1322].

Отже, 1656 р. характеризувався великими змінами у геополітичній ситуації на теренах Східної Європи. Після захоплення шведським королем Карлом X Густавом території Речі Посполитої, Московське царство взяло курс на примирення із Польщею, з метою не дозволити Швеції стати гегемоном даного регіону. В таких умовах Б. Хмельницький, для якого пріоритетним завданням залишалося приєднання західноукраїнських земель до складу Війська Запорозького, опинився перед дилемою, складним вибором: направити вектор своєї зовнішньої політики супроти Швеції, чи сконцентруватися на війні із Річчю Посполитої. У результаті підписання між Річчю Посполитою та Московським царством 24 жовтня 1656 р. у м. Нємижі Віленського трактату, Б. Хмельницький вступив в перемовини з Швецією та Трансільванським князівством для створення нової, вже третьої коаліції проти Речі Посполитої та продовження військових дій. У Східній Європі сформувалася біполярна, так звана Віленсько-Раднотська система міжнародних відносин, та розпочалася нова фаза війни Війська Запорозького із Річчю Посполитою.

3.2. Похід Б. Хмельницького у Західну Україну в 1655 р.

У січні 1654 р. у Переяславі була проведена козацька старшинська рада, на якій було прийнято рішення прийняти протекторат Московського царя. Ця угода, всупереч попереднім сподіванням козацької еліти, була односторонньою, і лише усвідомлення неспроможності власними силами відстояти свою самостійність спонукало Б. Хмельницького до її підписання. Після козацької ради було розроблено проєкт договору між Гетьманщиною і Московським царством, який дістав назву «Статті Б. Хмельницького». Посольство на чолі з Павлом Тетерею і Семеном Богдановичем-Зарудним відправилося до Москви.

6 квітня гетьманські посли отримали текст договору, який складався з 11 пунктів, «Жалувані грамоти» Б. Хмельницькому, козацькій старшині і шляхті та ряд інших документів, які складали зміст цього договору.

Укладання конфедеративного союзу між Військом Запорозьким та Московським царством було вигідне Б. Хмельницькому, адже за допомогою цього договору він мав намір вирішити основні проблеми революції: завершення війни із Річчю Посполитою та реалізація ідей самостійності. Для цього йому необхідно було нормалізувати складну геополітичну ситуацію в Східній Європі, яка склалася на початок 1654 р. та розпочати спільні козацько-московські бойові дії. Проте, всупереч сподівань Б. Хмельницького, Москва не поспішала активізувати свою військову діяльність в цьому напрямку. Основним театром бойових дій залишалася Білорусь та Смоленщина. Саме туди було направлено 20-тисячне козацьке військо на чолі з Іваном Золотаренком. Бойові операції на території Білорусі створили сприятливі умови для нових союзників, зокрема і Гетьманщини, адже вперше з часів початку революції театр бойових дій перемістився з української території. Разом з тим саме на білоруських землях проявилися перші суперечності між козацькими і московськими інтересами. Московський цар розглядав ці землі як складову

частину єдиного Московського царства і продовження ідей об'єднання усіх слов'янських земель навколо «Третього Риму» - Москви. В цей же час у Б. Хмельницького виникла ідея об'єднання усіх земель, населених руським етносом під владою гетьмана. Білоруські землі відносилися до Київської митрополії, і були складовою частиною земель колишньої Київської русі, тобто в тогочасному розумінні вони також були «руськими». Тому землі Білорусі теж входили в сферу інтересів гетьмана [53, С. 6]. Основу корпусу Золотаренка становили полки, сформовані на Чернігівщині, - Чернігівський, Ніжинський, Стародубський. Козацькі загони рухалися уздовж правого берега Дніпра. Козацьким військам вдалося заволодіти Лоєвом, Гомелем та взяти в обогу Бихів. 1655 р. Війська І. Золотаренка підступили до Смоленська та взяли його в облогу спільно з московськими військам. До середини 1655 р.спільними діями козацько-московських військ було витиснуто війська Речі Посполитої із Білорусі та взято м. Вільно [97, С. 311].

Одночасно зі зближенням Гетьманщини з Московським царством почалися погіршення в стосунках із Кримським ханством, правителем якого в середині 1654 р. став Мехмед-Гірей. Кримське ханство вимагало розірвати союз із Москвою, на що отримало відмову. Це спричинило до нового перерозподілу сил в Східній Європі – Кримське ханство вступило в союзницькі відносини із Річчю Посполитою і вже з середини 1654 р. почало проводити спільні бойові дії на території Поділля. У листопаді 1654 р. польські війська вторглися на територію Брацлавщини. Цей похід тривав понад 6 місяців і його наслідком стало тотальне спустошення Поділля, було зруйновано близько 50 міст. Наприкінці 1654 р. польські війська об'єдналися із 30-тисячним військом Мехмед-Гірея та рушили вглиб території Гетьманщини. 15 січня 1655 р. військо на чолі зі Station Станіславом Потоцьким підійшло до Умані та розпочало його облогу. На боротьбу із польсько-татарськими військами було кинуто козацькі загони під керівництвом Івана Богуна та надано 12-тисячне московське військо на

чолі з Василем Шереметєвим та Василем Бутурліним для допомоги.

Козацько-московські війська йшли з Білої Церкви. І. Богун наладив оборону міста таким чином, що Умань стала неприступною фортецею. Козацькому війську вдалося вибити польські загони зі своїх позицій. Польсько-татарські війська прийняли рішення іти назустріч козацькому війську. Війська зустрілися поблизу м. Охматова. Козацька артилерія почала активно обстрілювати польські загони, а війська І. Богуна, які переслідували поляків від Умані напали з тилу , що дозволило козацькому табору перегрупуватися та зайняти нову позицію між Охматовим та Жашковом. Б. Хмельницький вирішив застосувати тактику суцільного захисту і утриматися від поодиноких нападів на польські загони. Після цілої серії безрезультатних спроб заволодіти табором козаків, татари, розчаровані такою безуспішністю, покинули поляків і рушили грабувати навколишні села. Польські війська почали відступати, при цьому козацькі війська ще декілька днів переслідували їх [97, С. 313-314].

Прагнучи ще більше ослабити поляків, Б. Хмельницький запропонував османському правителю Мехмеду IV стати під його протекцію. У відповідь на це султан наказав кримським татарам не чинити нападів на Гетьманщину. Становище Речі Посполитої дедалі сильніше погіршувалося. Одночасно з цим, ще одним важливим геополітичним чинником середини 50-х рр.. XVII ст. був вступ Швецького королівства у війну із Річчю Посполитою. Швецький король Карл Густав хотів заволодіти польською короною. Армія Швеції вторглася в Польщу двома шляхами: на Малопольщу під керівництвом фельдмаршала А. Віттенберга та на Жмудь під керівництвом М. де ля Гард'є [72, С. 206]. До вересня 1655 р. шведи змогли окупувати Варшаву, а до жовтня захопили Краків. Річ Посполита опинилася у надзвичайно важкому становищі та в умовах війни на два фронти – шведського з одного, та козацько-московського з іншого [70, С. 54].

Таким чином, на початок 1655 р. для Гетьманщини склалася доволі сприятлива політична ситуація для захоплення сучасних західноукраїнських земель та утвердження влади Б. Хмельницького на цій території.

У квітні 1655 р. війська Б. Хмельницького та В. Бутурліна рушили у західному напрямку. На жаль, достовірних даних про перші 2 місяці походу у нас немає. Відомості про початок походу знаходимо у військових реляціях В. Бутурліна до царя, де він повідомляє, що на початок липня їм вдалося взяти м. Бар, Зіньків, Чортків. Також відомо, що в Чорткові велика кількість шляхти на чолі з Павлом Потоцьким перейшли на бік козацько-московських військ. З листа написаного Б. Хмельницьким з-під Бару, дізнаємося про причини, які спонукали його до походу на Польщу, де основним приводом він називає зимову операцію польських військ на Поділлі. [63, С. 1079]. Наступним пунктом для козацьких військ стало м. Гусятин, яке вони взяли в облогу. Тут знову загострилися суперечності між козаками та московськими військами. Після того як козацькі загони взяли Гусятин штурмом, В. Бутурлін заборонив їм знищувати місцеве населення, яке перейшло на бік царя.

Після взяття Гусятина, війська Б. Хмельницького попрямували до Кам'янця. На початку серпня 1655 р. козацькі загони дійшли до Кам'янця, проте взяти його несподівано не вдалося: місцевим вдалося відбити атаку козаків, а після цього пустити воду навколо міста. Козаки Б. Хмельницького тримали місто в облозі 3 дні, за цей час вони знищили багато навколишніх сіл, взяли в полон велику кількість шляхти, яка була неготова до нападу. Було знищено також велику кількість місцевих фільварків, поля і збіжжя. Взяти Кам'янець

Подільський так і не вдалося, бо з'явилася інформація, що поляки збирають війська в районі Львова, 24 серпня 1655 р. рушили з-під Кам'янця на зустріч польським гарнізонам. Однак, саме під Кам'янцем сталася ще одна важлива подія – приїзд шведських посла Олександра

Торквата до Б. Хмельницького, який повідомив про приязність і підтримку королем козацьких військ [75, С. 2]. Король хотів від козаків початку активних дій на Сході, в той час як Б. Хмельницький приймав посла під Кам'янцем, шведи уже захопили Варшаву і прямували на Краків. Під владою Річчі Посполитої залишалася лише незначна східна частина, яка підкорялася гетьманам с. Потоцькому та Станіславу Лянцкоронському. Це дуже важливий момент в політичній історії Гетьманської держави, адже, фактично, було укладено нову військову угоду між Швецією та Б. Хмельницьким без дозволу на це Москви.

Про подальші дії об'єднаного козацько-московського війська, зокрема про похід З Кам'янця-Подільського до Львова дізнаємося з листа В. Бутурліна. Першим пунктом на їхньому шляху був замок Скали, який їм вдалося захопити, та після прийняття присяги піти далі. Наступним було м. Борщів, який війська козаків та москвичів захопили та вщент знищили разом з навколишніми селами. Наступним було м. Височки, яке теж було зруйновано і спалено. Далі війська підійшли до м. Егельниці, яке було резиденцією гетьмана С. Лянцкоронського. У місті знаходилась велика кількість шляхти, міщан, селян, гайдуків на чолі з шляхтичем Северином Наропінським. Б. Хмельницький велів розпочати облогу міста, розрити шанці та готуватися до штурму міста, але 1 вересня 1655 р. місцева шляхта разом з усім населенням капітулювала. Б. Хмельницький наказав не руйнувати місто і не вбивати жителів (щоб інші міста за прикладом Егельниці здавалися і не чинили опору). Також взяття міста було важливе тим, що тут війська роздобули 87 гармат та велику кількість золота і срібла [63, С. 1114].

З-під Егельниці Б. Хмельницький та В. Бутурлін направилися до Львова, по дорозі здобувши та понищивши такі міста як Бучач, Бережани, Теребовля, Тернопіль, Підгайці. Перейшовши Дністер вдалося здобути також Галич, Поморяни, Голі Гори. Разом з тим було попалено та знищено навколишні села та землі цих міст. Тоді ж стало відомо, що С. Потоцький

разом зі своїми військами намагався зайняти Львів, але місцеві жителі їх не впустили, тому прийшлося осісти в м. Городок. До 26 вересня 1655 р.війська Б. Хмельницького підійшли до Львова, а частину московських військ під керівництвом Григорія Ромадановського та частину козацьких полків під проводом полковника Григорія Лісницького було відправлено до Городка для протидії польським військам [63, С. 1115-1116]. С. Потоцький, очікуючи посполитого рушення, мав в своєму розпорядженні за різними даними 4 – 6 тис. вояків. Козацьким військам Лісницького вдалося першими зайняти саме місто і атакувати з більш вигідних позицій. 29 вересня 1655 р. розпочалася битва під Гусятином. З самого початку на човнах до табору С. Потоцького було відправлено невеликий загін козаків, також для того, щоб відволікти увагу поляків було підпалено декілька будівель. С. Потоцький вирішив прийняти бій своїми силами, але його передова кіннота була дуже швидко розбита і бій перетворився на відступ та фактичну втечу польської армії. Від тотального розгрому поляків врятувало лише настання сутінок. Козацькі та московські війська продовжували переслідування аж до м. Ярославля, попутно здобувши та зруйнувавши м. Яворів та ін.. Також вдалося взяти в полон багатьох знатних шляхтичів, серед яких і Ян Потоцький. Проте на зворотному шляху, поблизу Старокостянтинова, війська натрапили на татар, та втратили всю здобич [8, С. 131]. Перемога 1655 р. під Городком, фактично, звільнила усі західноукраїнські землі, окрім Львова, від польського панування та забезпечили свободу дій військам Б. Хмельницького для подальшого просування на Захід.

Під самим Львовом козацькі полки почали з’являтися з 25 вересня 1655 р. Б. Хмельницький розмістився на Святоюрській Горі, а В. Бутурлін на дорозі до м. Янова. Облогою Львова керував Кшиштоф Гроздинський, відомий завдяки тому, що був колишнім комендантом фортеці Кодака а зараз командиром артилерії козацьких військ [81, С. 339]. З жовтня козаки розпочали сильні обстріли міста, і одночасно з цим магістрат отримав лист

від Б. Хмельницького, у якому гетьман писав, що у нього не було мети зруйнувати місто чи заподіяти якусь іншу шкоду, він дійшов до Львова лише через помсту полякам (як і в 1648 р.) і тому він чекає, щоб місто добровільно капітулювало, взамін обіцяючи свою милість [2, С. 264]. Наступного дня, отримавши нечітку відповідь від магістрату Львова, Б. Хмельницький написав ще одного листа з проханням якомога швидше підкоритися, але не отримавши і другого разу згоди, він написав третього, більш гнівного листа, де згадував як він одного разу уже помилував місто і погрожував розправу схожу до інших міст. Після цього львів'яни відправили до Б. Хмельницького своїх послів, які, одначе, наступні декілька тижнів поверталися ні з чим. Впродовж усіх довготривалих перемовин не припинялися як обстріли Львова, так і вогонь у відповідь. 9 жовтня московські війська планували штурм міста, але здійснити його не вдалося. Також під час посольства містян до Б. Хмельницького, вони заявили про те, що місто і містяни залишаться вірними польському королю Яну Казимиру і відмовились давати клятву московському царю Олексію Михайловичу [63, С. 1124].

На початку листопада 1655 р. Б. Хмельницький написав лист зі своїми умовами, за яких він зніме облогу міста, зокрема там була названа сума в 400 тис. злотих, велика кількість сукна, зимового одягу, взуття, військової зброї та амуніції. Серед іншого там були вимого повернути усіх полонених козацьких і московських, дати зобов'язання після відступу на нападати на козацькі загони, не чинити їм супротиву, та вимога видати усіх місцевих євреїв та їхні сім'ї як ворогів православної віри.[35] Виконати усі ці вимоги Львів'яни не могли, і вступили в перемовини з козацьким писарем Іваном Виговським про контрибуцій. 18 жовтня 1655 р. почався черговий масивний обстріл міста, які не припинялися аж до 20 жовтня, коли на перемовини до Б. Хмельницького поїхав його давній знайомий пан Гродзіцький. Після того як Б. Хмельницький погодився на умови містян, козацькі війська стояли під Львовом аж до 11 листопада 1655 р., коли

останні московські і козацькі загони відійшли від міста.

За однією із версій, облогу з Львова Б. Хмельницький зняв після ультимативної вимоги шведського короля. За деякими свідченнями після взяття Кракова та Варшави, Карл X Густав звернувся до Б. Хмельницького із вимогою залишити Руське воєводство, яке вже присягнуло йому на вірність. І після цього, Б. Хмельницькому нічого не залишалося як зняти облогу Львова і повернутися назад. Тим не менш, облога Львова була останнім епізодом західного походу козаків на чолі з Б. Хмельницьким. Його результатом стало звільнення усієї Західної України від польського панування та її суцільне спустошення.

Залишатися надалі в західноукраїнських землях військ Б. Хмельницького не було можливості, бо до нього доносилася інформація про небезпеку татарського вторгнення у райони Центральної України [25, С. 23]. Після укладання договору із Московським царством, загроза кримськотатарського вторгнення стала перманентною і Б. Хмельницький повинен був це врахувати під час своєї антипольської кампанії.

Під час повернення на території Гетьманщини об'єднанні козацько московські війська натрапили на татарські орди неподалік Зборова. 14 листопада 1655 р. Війська Б. Хмельницького та В. Бутурліна під час просування в сторону Білого Камня потрапили у облогу під час переправи поблизу м. Озерна.20 листопада відбулася вирішальна битва [156, С. 162-163]. В результаті бою, який відбувся між ними, Б. Хмельницький вступив в перемовини із татарами та підписав мирну угоду [63, С. 1124]. На жаль, тексту документу, підписаного під Озерною залишилося, але дослідники приходять до спільної думки, що за цією угодою Б. Хмельницький та кримський хан відновлювали свій давній військовий союз, зобов'язувалися не нападати на території обох держав та діяти згідно своїх спільних інтересів. Не безпідставним виглядає і припущення про зобов'язання Б. Хмельницького допомогти польському королю Яну Казимиру повернути собі королівський престол, адже непорозуміння з шведським королем

стосовно західноукраїнських земель автоматично робило козаків союзниками Речі Посполитої. Одночасно чи не вперше за всю історію, в умовах шведського «потопу», союз Кримського ханства із Гетьманською державою Б. Хмельницького був вигідний і самому Яну Казимиру. Так польський король, повернувшись після еміграції 8 січня 1566 р. писав, що вирішення проблем Речі Посполитої він бачить у тому, що*: «…татари прийдуть до нас… і козаків до наших послуг приведуть.»* [52, С. 20]. Дещо суперечливішими вже є дані польських авторів про те, що одночасно з вищевказаними зобов'язаннями, Б. Хмельницький пообіцяв розірвати усі відносини з Московським царем. Відсутність достовірних джерел робить цю проблему не вирішеною і до сьогодні. Однак, найбільш достовірним в цьому плані є точка зору, за якою Б. Хмельницький укладав союз із Кримським ханством не як альтернативний варіант союзу із Москвою, а як їхнє доповнення ще одним потужним союзником. Підтвердження цьому знаходимо в листі Б. Хмельницького до Трансільванського правителя Дьордя II Ракоці, в якому він пише: *«Нещодавно ми вступили у міцну дружбу і союз і Московським царством і Кримським ханством; у нас немає жодних передумов для розірвання цих союзів, скріплених присягою. Навпаки, якщо хтось спробує напасти на нас, ми дамо йому одностайну відсіч.»* [5, С. 484-485]. Б. Хмельницький разом з підписанням цієї угоди хотів запровадити біполярну модель зовнішньополітичних орієнтирів Гетьманщини, за якої вдалося б встановити мирні відносини з Кримським ханством і при цьому зберегти протекторат Москви [55, С. 223-224]. Якби не було, але, фактично, мирний договір із татарами був вимушеним кроком гетьмана у відповідь на суцільне руйнування території Гетьманщини та загального погіршення геополітичної ситуації у Східній Європі.

Отже, після укладання Переяславської угоди 1654 р. між Військом Запорозьким та Московським царем Олексієм Михайловичем було розпочато спільні військові дії проти Речі Посполитої на території Великого князівства Литовського. У результаті походу в Галичину

об'єднаних козацьких загонів під керівництвом Б. Хмельницького та військ Московського царства під керівництвом В. Бурутліна у 1655 р. було звільнено більшу частину Руського воєводства від польського панування, знищено велику кількість міст і територій та створено належні умови для їхньої поступової інкорпорації до складу гетьманської держави. Проте вимоги шведського короля Карла Х Густава, кримськотатарська загроза та погіршення стосунків із Москвою змусили Б. Хмельницького завершити Галицький похід, знявши облогу м. Львова у листопаді 1566 р. та повернутися назад, при цьому уклавши на зворотному шляху вимушений мирний договір з Кримським ханством

3.3. Галичина і Белзчина у контексті реалізації Гетьманщиною геополітичних планів Раднотської коаліції у 1656 – 1657 рр.

Завершальний етап підготовки до спільного козацько-трансільванського походу в західноукраїнські землі розпочався ще наприкінці 1656 р., коли один з семигородських послів Л. Уйлакі повідомляв Д. Ракоці про успішні перемовини з Б. Хмельницьким, а канцлер Війська Запорозького І. Виговський запевняв особисто посла про готовність направити для спільного походу 15 тис. військо з усім необхідним [68, С. 68]. Щодо шведської сторони, то далі процес переговорів не пішов далі усних домовленостей, основною причиною якої залишалися територіальні невизначеності майбутнього статусу західноукраїнських земель.

Для контролю за виходом козацького війська, до їхнього табору було відправлено посла С. Хорвата. Формувати козацькі загони доводилося дуже швидкими темпами. Б. Хмельницький дав наказ сформувати війська на основі Білоцерківського та Переяславського полків та добровольців. Очолив військо наказний гетьман київський полковник Антон Жданович [135, С. 360]. На початку січня 1657 р. Д. Ракоці разом зі своєю 30 тис. армією розпочав наступ на Річ Посполиту. 20 січня 1657 р. його війська уже були в західноукраїнських землях, в районі Перемишля, де до них доєдналася 20 тис. армія А Ждановича. З джерел відомо, що козацькі війська вирушили з Чигирина 6 грудня 1656 р. (після «Миколиного дня») і рухалися в сторону Білої Церкви [24, С. 233]. Один з російських послів, А. Лопухін, прямуючи в цей період до Б. Хмельницького, писав: «Їхав від його царської милості до тебе, гетьмане, і з багатьох черкеських (козацьких) міст ідуть черкеси на службу до Білої Церкви» [68, С. 68-69].

Похід спільного козацько-трансільванського війська на початку 1657 р. мав надзвичайний успіх. Впродовж січня-травня військам вдалося

пройти Руське воєводство, піти вглиб Польщі та опанувати такі важливі міста як Брест та Краків [71, С. 36-47; 73, С. 327].

Але в цей час під час походу, Дьєрдь Ракоці спрямував свої війська у сторону Львова. Про це в той же час це стало відомо А. Ждановичу, який одразу ж сповістив про це Б. Хмельницького. Б. Хмельницький надіслав свій універсал усім військам А. Ждановича із призивом позитивно ставитися до жителів Львова, нікого не убивати та не руйнувати саме місто [122, С. 234]. Одночасно з цим було відправлено і лист до Львівського магістрату, у якому він застерігав львів’ян від прийняття протекторату трансільванського князя [69, С. 8].

Під час облоги Бреста, яка тривала впродовж 8- 15 травня 1657 р., А. Жданович виконав доручення Б. Хмельницького про приєднання Пнівського повіту до складу Гетьманської держави. 14 травня 1657 р. він направив універсал до жителів м. Пніва з вимогою негайно підкоритися гетьманській булаві. Жданович при цьому заявив, що це єдиний спосіб уникнути розорень схожих з останнім походом.

18-23 травня керівник Пнівського повіту скликав місцеве віче, на якому було прийнято рішення заради збереження миру підкоритися Війську Запорозькому і затвердила текст присяги [106, С. 8]. Після цього до Пніва було направлено козацький гарнізон для охорони, та затверджено пнівською шляхтою у Чигирині перед Б. Хмельницьким документ про забезпечення їхніх прав та свобод [63, С. 1398-1400].

Окрім Пнівщини, А. Жданович, ймовірно, намагався налагодити дипломатичні відносини з іншими етнічними українськими територіями та вступити у переговори про перехід під протекторат Війська Запорозького. Це було вигідно для західноукраїнських земель, тому що під час «шведського потопу» ці землі надзвичайно сильно страждали від постійних бойових дій та військових спустошень. Дипломатична діяльність А. Ждановича, таким чином, здобула деякі успіхи в справі підкорення західноукраїнських земель [73, С. 326].

Одночасно з цим, в союзницьких трансільвансько-шведських військах почала назрівати криза. Шведи довгий час не наважувалися на генеральний бій, вони уникали прямих зіткнень з союзницькими військами. А як відомо, коли така ситуація в військах «розхолоджує» як командирів так і солдатів. В результаті почала страждати військова дисципліна та процвітати грабіжництво (на території Берестейщини). Окрім цього, Карл Густав запропонував розділити війська, на що отримав відмову Д. Ракоці. Відчувалося відсутність чіткого плану дій коаліційних сил. Крім цього, трансільванська армія, у лавах яких воювали козацькі загони А. Ждановича, зневажливо ставилися до козаків, траплялися випадки навіть вбивств, не визнавали територіальних надбань козаків в Західній Україні, чим ще більше сіяли невдоволення серед козаків [63, С. 1410].

У одному із листів трансільванського посланця Ф. Шебеша до Б. Хмельницького він писав, що А. Жданович та козаки скаржаться на те, що трансільванські воєводи не діляться з ними усією інформацією та відносяться до козацького війська як: *«…до молдавського чи мултянського воєвод»* [69, С. 8]. Тим більше ще один негативний чинник, який сказався на подальших військових невдачах полягав у тому, що після перших військових перемог, трансільванський князь Д. Ракоці уже не так хотів воювати, як шукав способи порозумітися із поляками, що було в його інтересах (адже однією з його цілей, а можливо, найголовнішою ціллю, і не тільки даної воєнної кампанії, було отримання польської корони).

Після взяття Бреста, 15 травня 1657 р., шведський король Карл Густав отримав повідомлення про сильну загрозу нападу Данії на Швецію. В цих умовах загрози нападу Данії, замість того, щоб продовжити похід Польщею, Карл Густав відправив свої війська назад. За таких умов А. Жданович та козаки опинилися у важкій ситуації, коли, фактично, залишалися без союзників. Проте союзники, А.Жданович та Д.Ракоці вирішили відправитися у похід на Варшаву, хоча уже в цей час козацькі

війська були незадоволені затяжним походом та навіть піднімали поодинокі бунти, в військах послабилась військова дисципліна.

Проте війська Д. Ракоці та А. Ждановича рушили на Варшаву 16 травня 1657 р., попутно захопивши такі міста як Городок, Пнєв, Полутськ, Цєкшін, Насєльськ.

4 червня 1657 р. [106, С. 8]. розпочалася облога Варшави. Хоча трансільвансько-козацькі війська залишилися без допомоги шведів, Д. Ракоці прийняв рішення таки воювати за Варшаву. В них були сподівання на те, що міська шляхта прийме їхні умови і облога буде знята на вигідних умовах. Для цього козацький дипломат Юрій Немирич написав декілька листів до керівника магістрату міста Януша Обороського. Але на цей лист було отримано відмову. У таких умовах, 5 червня розпочався штурм міста. Через декілька днів об’єднаним козацько-трансільванським військам вдалося захопити Казановський палац та Бернандинський монастир, після чого місто капітулювало. Отримавши викуп, Ю. Ракоці обіцяв жителям міста безпеку, але при цьому зруйнував усі оборонні споруди [63, С. 1410].

В цей час поляки, опинившись під загрозою втрати своєї державності, вдалися до військової хитрості, мобілізували свої сили під керівництвом маршалка Ю.Любомирського, і так як такою силою не могли протистояти козацько-трансільванським військам, відправилися походом на Трансільванію, користуючись відсутністю там Ю. Ракоція та його армії. Похід видався несподіваним для Трансільванії та доволі вдалим. Полякам вдалося пограбувати понад 400 міст та сіл [69, С. 286]. Ю. Ракоцій та А. Жданович, які про це дізналися, опинилися у жахливому становищі: адже, з однієї сторони, вони знаходилися на території Речі Посполитої без підтримки шведів, які, під керівництвом генерала Стенбока, уже відступили, а з іншої сторони, територія Семиграддя знаходилася під контролем поляків.

В таких умовах війська трансільванського князя та козацькі загони А. Ждановича почали відступ у бік Кракова. Під час свого відступу Ю.

Ракоці всіляко намагався вступити у переговори із Яном Казимиром, був готовий компенсувати збитки і т.д. Проте польська сторона на це відповіла відмовою. При цьому, на допомогу полякам рушило 17 тис. військо австрійських Габсбургів [106, С. 8]. А. Жданович пропонував трансільванському князю повернутися у землі Війська Запорозького і там з підмогою рушити новим походом, проте Ю. Ракоція більше цікавило те, як примиритися з поляками [63, С. 1455-1460].

До кінця червня союзні війська відступили майже до границь Руського воєводства, тікаючи від загонів Стефана Чернецького, які їх переслідували. 11 липня 1657 р. вони зупинилися неподалік м. Меджибожа. Наступного дня козацькі загони А. Ждановича відступили з табору та пішли на з’єднання із військом Юрія Хмельницького [106, С. 10]. Дізнавшись про відступ козацьких військ під проводом А. Ждановича з табору Д. Ракоці, які все ще намагалися утримати оборону, Б. Хмельницький у листуванні з трансільванським послом Ф. Шебешом наказував вбити козацького полковника та всю верхівку козацьких старшин, які керували даним походом. Проте однозначно сказати чи був Б. Хмельницький серйозний у своїх планах чи це був лише дипломатичний хід (заради того, щоб зберегти союзницькі відносини із трансільванським князем Д. Ракоці) гетьмана достеменно невідомо [122, С. 240]. А. Жданович повернувся назад у серпні 1657 р., коли Б. Хмельницький уже помер. Йому вдалося утриматися при верхівці командування Війська Запорозького і при наступних гетьманах Івану Виговському та Юрію Хмельницькому [69, С. 10].

Для козацьких військ похід було завершено. Б. Хмельницький зазнав поразки у даній війні і його ключова мета – здобуття західноукраїнських земель, через яку він взяв участь у спільних діях Раднотської коаліції завершилася нічим. Для Війська Запорозького, тим не менш, даний похід мав важливе значення – договір між Швецією, Трансільванією, Бранденбургом та козацькою державою Б. Хмельницького

означав її фактичне визнання провідними державами Східної Європи як рівноправного члена коаліції. Цей похід був чудовою можливістю остаточно закріпити незалежність даних земель та здійснити давній план Б. Хмельницького – приєднати до своєї території землі сучасної Західної України. Але даний похід мав і негативний вплив на геополітичну ситуацію у регіоні. Так, Оттоманська Порта та австрійські Габсбурги, не бажаючи посилення держав Раднотської коаліції, у вирішальний момент надали військову підтримку Речі Посполитій, що відіграло чи не ключове значення у результатах війни. До того ж участь Б. Хмельницького у даному поході ще більше погіршило його відносини із московським царем Олексієм Михайловичем, який тепер ще більш з осторогою ставився до будь-яких ініціатив гетьмана [106, С. 9-10].

Отже, після вступу Б. Хмельницького у союзницькі відносини із Трансільванським князем Д. Ракоці та шведським королем Карлом Х Густавом, козацькі війська вирішують ввзяти участь у новій хвилі війни проти Речі Посполитої на стороні військ Раднотської коаліції. З цію метою на початку 1657 р. у швидкому темпі було зібрано козацький загін чисельністю приблизно 20 тис. чол. Очолити ці війська доручили полковнику Війська Запорозького А. Ждановичу, який у січні 1657 р. рушив у західному напрямку, щоб з'єднатися з військами Д. Ракоці. На перших етапах військові дії спільного козацько трансільванського війська мали певні успіхи. Вдалося захопити ряд великих міст, шляхом дипломатії схилити до переходу під підданство Війська Запорозького жителів Пнівського повіту, захопити столицю Речі Посполитої - Краків та піти походом на Варшаву.

Однак, через цілу низку негативних факторів, які були присутні у об'єднаних військах, похід зустрів великий супротив та, фактично, опинився перед загрозою повного провалу. До середини 1657 р. у війну вступила Австрійська імперія, яка не могла допустити посилення Швеції та Трансільванії і в результаті успішних військових дій похід 20 тис. загону

козацьких військ під керівництвом А. Ждановича в умовах війни Раднотської коаліції проти Речі Посполитої, маючи спочатку певні успіхи, врешті решт зазнав поразки, так і не реалізувавши свої основі цілі.

6 серпня 1657 р. після довготривалої хвороби гетьман Війська Запорозького Б. Хмельницький помер. Його плани щодо західноукраїнських земель – приєднання до своїх володінь залишилися нереалізованими.

Отже, Після підписання Переяславського договору 1654 р. між Військом Запорозьким, з однієї сторони та московським царем Олексієм Михайловичем, з іншої сторони, військові дії на території західноукраїнських земель знову відновилися. Об'єднані козацькі війська під проводом Б. Хмельницького та В. Бутурліна у відповідь на дії польських військ на Поділлі рушили у воєнний похід на територію Західної України

У результаті даного походу було звільнено більшу частину західноукраїнських земель від польського шляхетського панування та створено належні умови для їхньої поступової інкорпорації до складу територій підконтрольних Б. Хмельницькому. Але зовнішньополітичні чинники, зокрема вступ Швеції у війну з Річчю Посполитою, змусили Б. Хмельницького завершити Галицький похід, знявши облогу м. Львова у листопаді 1565 р. та повернутися назад, при цьому уклавши на зворотному шляху вимушений мирний договір з Кримським ханством. Наступний 1656 р. характеризувався великими змінами у геополітичній ситуації на теренах Східної Європи. У даних умовах пріоритетним завданням для Б Хмельницького стало приєднання західноукраїнських земель до складу своєї держави Війська Запорозького. З цією метою, в умовах послаблення військових дій, на перший план для гетьмана як засіб досягнення бажаних цілий приходить дипломатія. Після зміни політичного вектора Московського царства, та його переорієнтації на Річ Посполиту, Б. Хмельницький вступив в перемовини з Швецією та Трансільванським

князівством для створення нової антипольської коаліції та продовження військових дій. У Східній Європі сформувалася біполярна Віленсько-Раднотська система міжнародних відносин, та розпочалася нова фаза війни Війська Запорозького із Річчю Посполитою.

В таких умовах Б. Хмельницький, разом із новим союзником – трансільванським князем Д. Ракоці, відправився в черговий похід на західноукраїнські землі. Діючи як союзник Швеції та Трансільванії, у Б. Хмельницького були і власні плани та амбіції стосовно даної війни. Після остаточної поразки Речі Посполитої він хотів приєднати до своїх володінь територію сучаних західноукраїнських земель Проте досягти цих цілей не вдалося. Похід козацько-трансільванських військ під проводом А. Ждановича у 1657 р. закінчився поразкою. 6 серпня 1657 р. в результаті затяжної хвороби Б. Хмельницький помер так і не здійснивши своєї основної мети – приєднати території західноукраїнських земель до складу земель Війська Запорозького.

На основі вище зазначених даних, можна зробити висновки, що однією із основних передумов початку бойових дій на західноукраїнських землях у др. пол. 50-х рр.. XVII ст. стало підписання Переяславського договору із Московським царством, що дало нові ресурси та союзників для ведення війни Б. Хмельницькому. Найбільш вагомими причинами та цілями, які зумовили відновлення бойових дій, стало помста католицькій шляхті за пригнічення православного, переважно руського населення та бажання Б. Хмельницького приєднати дану територію до земель Війська Запорозького. Впродовж 1655 – 1657 рр. козацькі війська здійснили 2 походи у західноукраїнські землі: перший, здійснений козацько-московськими військами під проводом Б. Хмельницького та В. Бутурліна та другий, який було проведено в умовах Віленсько-Раднотської системи міжнародних відносин та був здійснений в союзі із Трансільванією під проводом козацького полковника А. Ждановича. Походи Б. Хмельницького мали велике значення в історії західноукраїнських земель

та засвідчили давнє спільне історичне минуле обох частин України, адже західноукраїнські території зустрічали війська Б. Хмельницького без жодного супротиву, вільно переходили під протекцію Війська Запорозького та допомагали козацьким військам у війни із Річчю Посполитою.

ВИСНОВКИ

Проведене історичне дослідження дає можливість простежити наступні висновки про події Хмельниччини на території сучасних західноукраїнських земель у 1648 – 1657 р.:

1. Період кінця 40-х рр. XVII ст. на території Руського, Белзського та Волинського воєводств стали часом зародження та розгортання чисельних антипольських збройних виступів. Щодо основних передумов виникнення та поширення невдоволення серед місцевого руського населення, яке привело до збройних повстань проти польської влади, можна назвати збільшення феодальних повинностей для селян та повну політичну безправність місцевого населення, було позбавлено будь-яких прав чи можливостей брати участь в політичному житті свого міста чи регіону. Ще однією, не менш важливою причиною обурень серед руського населення краю були релігійні гоніння та репресії щодо місцевого переважно православного населення. Після підписання Берестейської унії 1596 р. усі ортодоксальні парафії та їхнє церковне майно було передано у власність новоствореної греко-католицької церкви, а безпосередньо православна на сучасних західноукраїнських землях була ліквідована. Крім того, у містах, де діяло Німецьке право, православне руське населення також було позбавлене права приймати участь в управлінні містом, обиратися до магістрату і т.д. Не менш важливою причиною успішності перших антипольських виступів на території Руського, Белзського та Волинського воєводств та подальшого розвитку тут збройних повстань були відомості про успіхи антипольського повстання на території Наддніпрянської України під проводом Б. Хмельницького, на придушення якого польська адміністрація витрачала величезні людські та військові ресурси Ці та ще ряд інших причин зумовили появу серед населення краю бунтівні настрої та врешті-решт спонукали їх до появи перших антипольських повстань на території сучасних західноукраїнських земель

у 1648 р.

2. повстання Хмельницького було одним із ключових зовнішніх факторів, які сприяли пожвавленню та успішному проведенню повстань місцевого руського населення на територіях сучасних західноукраїнських земель. Уже в першій половині 1648 р. Б. Хмельницький із козацтвом одержав цілу низку важливих перемог у битвах на Жовтих Водах та під Корсунем. Цим самим він наніс нищівний удар по регулярним військам польської шляхетської армії, яка нагромадила велику кількість проблем, пов'язаних із людськими втратами, дезорганізацією і т.д. До цих проблем у них додавалися і повстання всередині Руського, Белзського, Волинського воєводств, поодинокі виступи на території Поділля, які ще більше ослаблювали армію поляків із тилу та вимагали оперативної реакції. Польський уряд намагався чинити опір та воювати як проти козацьких військ, так і придушувати повстання місцевого населення на сучасних західноукраїнських землях, проте після Пилявецької битви, яка відбулася у вересні 1648 р. плани поляків утримати контроль над цими землями були фактично повністю зруйновано. Після цієї битви було звільнено Поділля, і створено всі умови для просування козацьких військ на Захід. На фоні цього важливими є також і факти агітації з боку козацьких повстанців, які надсилали агітаторів з універсалами від Б. Хмельницького, в яких вони підбурювали місцеве населення до повстань, лунали заклики до дезорганізації польського тилу, виведення із ладу місцевих гарнізонів, що безумовно визначило військові успіхи Хмельниччини в перші роки повстання. Відповідна реакція була і серед місцевого населення сучасних західноукраїнських земель, які теж в листах запрошували Б. Хмельницького та його війська в свої міста.

Вплив Хмельниччини ми також можемо простежити на прикладі військової організації повстанських гарнізонів місцевого населення, яке організовувалося в «*купи*». Ці бойові одиниці за своєю структурую нагадували козацькі загони, а ієрархічна вертикаль управління ними була,

фактично, аналогічна козацькому полковому устрою. Повстанці, які не були регулярними військовими брали приклад для побудови війська за прикладом козацького устрою також не без допомоги козацьких посланців Б. Хмельницького, який очевидно був зацікавлений в дестабілізації ситуації в тилу польської армії. Важливими тут є і свідчення ведення спільних військових дій повстанцями із козацькими загонами Б. Хмельницького при захопленні міст та фортець на даних територіях. Повстання під проводом Б. Хмельницького мало вагомий вплив також і на території Буковинського краю, який на той момент знаходився під владою Молдавської землі. Під час Молдавських походів Б. Хмельницького ці землі також стали ареною військових дій, а місцеве населення долучилося проти боротьби із молдавськими боярами і навіть організовувало свої власні повстанські загони. Є факти участі буковинських загонів у облозі Львова під час передування там козацьких військ. Б. Хмельницькому ця територія була важлива як плацдарм для подальшого нападу на територію Речі Посполитої.

3. Поява та розвиток антипольських виступів на території Руського, Белзського та Волинського воєводств були тісно пов’язані із розгортанням на цих територіях подій Хмельниччини. Після перемоги під Пилявцями військам Б. Хмельницького було повністю звільнено територію Поділля та відкритий доступ для просування в сусідні території. Уже наприкінці 1648 р. завдяки в тому числі і допомозі місцевого населення козацьким загонам вдалося взяти в облогу Львів та просунутися вглиб Галицької землі аж до Замостя. Проте після відступу козацьких військ та повернення сюди польських поміщиків та регулярної армії, повстання на даних територіях пішло на спад. Лише після успіху в Зборівської кампанії протестний рух на територіях сучасних західноукраїнських земель почав відновлюватися. Ключовими тут стали події 1655 р., коли козацькі військa в коаліції із новим союзником – Московським царством повернулися на територію Руського воєводства та вчинили вже другу за рахунком облогу

Львова. Впродовж усього походу до військ Б. Хмельницького долучалося сільське та міське місцеве населення з надією на повторне вигнання польської адміністрації з цих земель. Після встановлення на території східноєвропейського регіону нової Віленсько-Раднотоцької біполярної системи міжнародних відносин козацькі війська в черговий раз організували похід в сучасні західноукраїнські землі, який, проте, завершився поразкою та смертю Б. Хмельницького, що ознаменувало завершення періоду Хмельниччини.

4. Вагомий внесок в подальшу долю територій сучасних західноукраїнських земель належав дипломатичній діяльності Гетьманщини, адже середина 50-х рр. XVII ст. стала часом великих геополітичних зміг у цілому східноєвропейському регіоні. Після укладання Віленського перемир’я, Б. Хмельницький спрямував усі свої дипломатичні потуги на пошуки союзників для формування нової антипольської коаліції. Таких союзників йому вдалося знайти серед країн-учасниць Раднотоцької коаліції - Шведського королівства, Трансільванського князівства та маркграфства Бранденбург. Саме під час формування цього союзу важливим аспектом була подальша доля сучасних західноукраїнських земель, які входили в зону інтересу як Гетьманщини, так і трансільванського князя Д. Ракоці, який мав на меті стати новим польським королем. Б. Хмельницький хотів в подальшому приєднати ці території до земель Війська Запорозького та отримати незалежність від Речі Посполитої. Саме в таких умовах сформувалася тогочасна Віленсько-Раднотоцька система відносин у Східній Європі, а територія сучасних західноукраїнських земель в черговий раз стала ареною військових дій.